

Частина друга.

I.

Так от ми вдвох із приятелем, чи то пак із родичем, поїхали в гості до молодих; покинувши нібито недужу кузину вдома міркувати на безділлі, як їй поводитись з отою чарівною сусідкою-вискакулею. Виїхавши з села, а потім із липового темного лісу, ми опинились на звертистій маловничій дорозі, що виляса широким полем, на якому де-не-де стояли величезні суховерхі дуби. Проїхавши тьопцем верстви зо дві, родич мій звелів фурманові спинитись біля величезного сухого дуба, що простяг через дорогу своє голе коріння, мов ті довгі незграбні ноги.

— Хочете, — промовив родич, звертаючись до мене, — я вам покажу темну історичну букву? Ви людина вчена, — не те, що ми — може ви її й прочитаєте.

Я попрохав родича показати мені ту історичну темну літеру. Він указав мені на круглу невелику дірку в стовбурі дуба, відкіля саме в ту мить вилетіла сова.

— Ач, — куди сховалася! — сказав фурман, дивлячись на сову, що відлітала. — А родич спитав мене, чи знаю я, що це за дупло. Я відповів, що не знаю.

— Так угадайте, якщо ви мудрі, — говорив він далі таємниче.

— Дятел, думаю, видовбав на дозвіллі, — сказав я, зовсім не думаючи.

— Та воно дятел, тільки що не простий а чавунний. Подивіться добре та помацайте, то й дізнаєтесь, який там дятел сидить, — промовив він, сам із себе задоволений.

Я вийшов з повозу подивитись на загадкове дупло, і як ви думаєте, що я там побачив? Чавунну гарматну кулю, завбільшки в добрий кулак.

— Що? Нічого собі дятел? — спитався родич, сміючись.

— Нічого собі, — відповів я, підходячи назад до повозу.

— Але яким робом і коли він сюди залетів? — спитав я свого супутника.

— А це вже ваша справа. Ми — люди темні, як і ця історична буква. Виходить, що й ви не прочитаєте? — сказав він далі.

— Не прочитаю, — промовив я, сідаючи до коляси.

— Треба припускати, що тут колись за давніх часів одбувся бій, — промовив він поважно, а подумавши, додав: а може й артилерійська мета денебудь близько стояла.

— І це може бути, — промовив я, і ми потюпали далі.

Його недоречний здогад враз ізнищив усі мої похмурі історичні домисли щодо гарматної кулі, що засіла в дуплі. Я веселіше глянув на поле, що ледве зазеленіло, на якому де-не-де стояли суховерхі дуби. Та й який міг бути бій на цьому райському місці? — простосердно спитав я сам себе, забувши, що навіть у самому раю брат брата зарізав. Ледве встиг я згадати про це перше братовбивство, аж на обрії райського поля зарисувалися дві могили, і на одній стирчав якийсь пірамідальний маяк. За двома великими могилами показалося ще кілька менших могил, а окрай темного лісу, на узліссі, де ховалась наша звертиста дорога, з'явився невеликий земляний чотирьохкутний вал, зовсім такої самої форми й величини, як на полі біля Листвина, близько Чернігова, де Мстислав Хоробрий різався з єдиноутробним братом своїм Ярославом. Тільки й одміни,

що листвинський вал засіяний хлібом, а в цьому забутому історією бастіоні здогадливий господар поклав скирти зібраного з поля збіжжя. Колишня бойова огорожа стала тепер огорожею для надбань працьовитого хлібороба. Втішна переміна!

— А мій дурень економ, так не здогадався влаштувати й у себе такий самий фільварк, — промовив мій супутник, поглядаючи на вал, прикрашений скиртами торічного хліба.

— У вас хіба є таке саме гніздо? — спитав я в нього.

— Єсть, тільки поросле лісом, — одповів він. — А добряща вигадка! Неодмінно звелю вирубати ліс та влаштувати в себе таку саму штуку.

Я не відповів йому ні слова на цю геніяльну агрономічну вигадку, і ми мовчки вїхали до темного мовчазного лісу.

Од берегів тихого Дону до кременистих берегів бистроплинного Дністра — той самий ґрунт землі, та сама мова, той самий побут, та сама фізіономія народня, навіть пісні ті самі, як одної матері діти. А минуле життя цієї купки задумливих дітей великої словянської родини не однакове. На полях Волині та Поділля ви часто милуєтесь мальовничими руїнами стародавніх масивних замків та палаців колись пишних, як наприклад, в Острозі чи в Корці. У Корці навіть церква, сховище забальсованих трупів фамілії графів Корецьких, сама собою обернулась у руїну. Про що говорять, про що свідчать ці похмурі свідки минулого? Про деспотизм та про рабство! Про хлопів та про магнатів! Могила на Волині та на Поділлі — річ дуже рідка. А на берегах Дніпра, на Київщині та на Полтавщині ви не пройдете верстви поля, не прикрашеного високою могилою, а іноді й десятком могил, і не побачите ні одної руїни на просторі трьох губерній. Хіба тільки в якого багатого та примхуватого поміщика побачите в саду навмисне збудований, як руїни, дерев'яний розмальований храм Вести à la ротонда Тіволі. Що ж говорять допитливому нащадкові оті часті темні могили на берегах Дніпра та оті величезні руїни палаців та замків на берегах Дністра? Вони говорять про рабство та про волю. Бідні, малосилі Волинь та Поділля, вони охороняли тих, що їх розпинали, по неприступних замках та в розкішних палацах. А моя прекраона, могутня, вільнолюбна Україна туго начиняла своїм вільним та ворожим трупом незліченні величезні могили. Вона своєї слави на поталу не давала, ворога-гнобителя під ноги топтала й вільна, нерозтлінна вмирала. От що означають могили й руїни. Не дурно сумні та журливі ваші пісні, задумливі земляки мої! Їх склала воля, а співала тяжка самотня неволя.

Поки я міркував над тим похмурим археологічним завданням, темний ліс, що ми ним вїхали, став іще темніший. Верхів'я високих старих кленів та ясенів, що недавно блищали на ясно-фіолетовому тлі неба, стемніли, — значить, сонце зайшло. Не зле було б і ходу наддати, подумав я. Але наддати було тяжко: на кожному кроці баюра повна рідкого болота, або корінь, як колода, простягся поперек дороги й чигає, як би то його доброму чоловікові колесо поламати або якусь іншу капость учинити.

Трапилося іноді десятка два кроків і доброї дороги. Зате, як навмисне, сухий пень вийде з лісу, мов той розбійник Гаркуша, та й стане посеред оксамитової дороги. Що хоч, те й роби. Кілька поколінь чубатих земляків моїх ламають осі об такого розбійника, а він стоїть собі, як стояв тільки білі боки його трохи заляпані смолою, та й годі. Хоч би

зарубка, хоч би натяк на якийсь замір знищити цього трощителя осей. Нічого, найменшого знаку. Хай стоїть собі, де його Бог поставив, кажуть наївні земляки [мої] й спокійненько далі ламають свої міцні грабові осі. Та це ще дарма. У лісі не штука зламати одну-другу вісь: сказано — ліс. А спробуйте ткнути таку штуку серед білого дня та серед широкого гомінкого степу. От це так справді штука, навіть і німець, мабуть, того не докаже. А земляк мій довів. Він, бачте, їхав битим шляхом, віз сіно продавати москалям-уланам. Було це ранком. Вони йшли помалу вперед, і земляк мій, лежачи на сіні, теж помалу співав пісні, мабуть панегірика своїм круторогим товаришам. Співав, співав та, не скінчивши пісні, й заснув. А круторогі товариші йшли, йшли собі помалу, та й спинились, зачіпивши віссю за розмальовану верству, наче навмисне поставлену край дороги. Під впливом запашного сіна та доброго сніданку земляк мій таки гарненько заспав. Прокинувся він саме опівдня завдяки пекучому соняшному промінню. Прокинувся та й бачить, що його круторогі брати лукавлять, бо спинились. Він замахнувся на них довгим батоном своїм. Брати рушили, і передньої осі мов не було, а здивований земляк мій з м'якої запашної постелі скотився на тверду суху землю, ліниво підвівся, оглянувся навкруги, побачив розмальовану причину катастрофи та повагом і промовив:

— Проклята німота, що наробила: доброму чоловікові й у степу тісно стало!

Гей, любі мої, непорочні земляки мої! Коли б ви й на матеріальне добро були такі багаті, як моральною сердечною красою, ви були б найщасливіший народ на світі! Та, на жаль, земля ваша як рай, мов сад, насажений рукою Бога чоловіколюбця, а ви тільки неоплачені робітники в цьому плодоносному, розкішному саду. Ви Лазарі вбогі, що годуєтеся крихтами, які падають від пишної трапези зажерливих, неситих братів.

— Недобре ви зробили, — промовив я, звертаючись до родича — що взяли коляску, бричкою ми б швидше доїхали.

— Думали, що й пані поїде з нами, — відповів фурман за пана, що хропів собі безтурботно.

— А далеко ще до Курнатівки? — спитався я фурмана.

— А Бог його знає, — відповів він. — Якби вирубати цей проклятий ліс та настановити верстов, то можна було б їх полічити, а тоді й сказати. А так, — як його скажеш, щоб утікти від гріха та й не збрехати? А як ще, не вирубавши ліса, настановити верстви, так я вам скажу, і верстви нічого не допоможуть: сказано — ліс, — додав він, повертаючись до мене лицем. — Пуца непрохідна! Так і дивись, повоза поламаєш та й простоїш добу, дві. От тобі й верстви! Вони в лісі тільки перешкожають та й годі.

— Як перешкожають? — спитав я його.

— А так! Задивившись на нього, Ірода розмальованого, а пень чи вибоїна тут як стій! Наче сам сатана, не при нас кажучи, — і він перехристився — підсуне під повіз. От вам і верстви! Вам воно, звичайно, нічого. Ви собі любуетесь нею, скільки хочете, читаєте собі цифру та й годі, а нашому братові цим займатися не годиться. Хвалити Бога, що я неписьменний, а то б часто мені доставалося за ці Іродові верстви. І хто їх повігадував? Мабуть, москалі, щоб у поході було йти веселіше. Нема кому більше вигадати таку штуку.

Висловивши дотепний здогад, фурман дістав з-за пазухи люльку та кресало й почав кресати вогонь.

Густі, темні кущі потроху починали рідшати, прояснялись і нарешті зовсім розступились. Зоставалися тільки чорні велетні дуби по боках дороги, мов зачаровані пастухи навкруги чорної отари.

Дорога була рівна, гладенька. Одначе, коляса сунулася так само помалу, як і в лісі. Обережний філософ-фурман тягнув люлечку й не давав волі своєму батогові, а розумні коні так само не давали волі своїм прудким ногам. Ми посувалися, як то кажуть, навпомацки. Через кілька хвилин коні вкоротили свою й так коротку ходу, і я відчув, що ми спускаємося з гори.

— Чи не треба загальмувати? — спитав я фурмана.

— Не треба. Гора не крута, і дорога добра, — відповів він, виймаючи з рота люльку. Ми спускалися помалу далі. Спустившись з гори, ми знову опинилися в лісі. Тільки тут уже дорога була помітно ширша й рівніша. Праворуч видко було конічні чорні вершки тополь. Підїхавши до тополь, фурман взяв круто вправо, і ми опинилися в широкій тополевій алеї. На горизонтальній лінії зявилися вогні, в різній віддалі один од одного.

— От вам і Курнатівка, — промовив фурман, все ще не виймаючи люльки з рота.

— А що то за вогні видко? На фабриці, чи що? — спитав я його, дивлячись на різних розмірів блискучі плями.

— Яка там фабрика! Це в панському будинку, — відповів він насмішкувато. — Там такий палац, що ви аж ахнете. У нашого пана кошари будуть кращі, — додав він тим самим тоном і поволі махнув батогом.

Коні пирснули від цієї несподіванки й пішли ледве помітним тюпцем. З широкої тополевої алеї ми виїхали на широчезний двір, оточений з трьох боків одноповерховою присадкуватою будівлею. Ліворуч у кутку горіли два ліхтарі над розчиненими невеликими дверима. Невже це парадний ганок? Не встиг я подумати це, як коляска опинилась саме біля тих дверей, освітлених двома ліхтарями.

II.

Не без труднощів збудив я свого любого супутника, і ми вилізли з повозу. У дверях нас зустрів величезний пишний швейцар з булавою й найчистішою українською мовою запитав, як ми накажемо про себе сказати панові. Говорити, однак, не треба було, бо сам пан вибіг до коридору і прийняв нас у свої широкі обійми. Після многократних поцілунків господар вивів нас з вузького коридору до великої, але низької й брудної кімнати, освітленої однією дзеркальною лампою, що мала форму сонця. У кімнаті дхнуло льохом. Ми віддали верхню одягу заспаному й теж величезному льокаєві й пішли за господарем. Увійшовши до довгої, вузької й теж низької, на шталт коридору, кімнати, виклеєної черпони́м під штоф шпалерами й освітленої чудовою лампою з паперовим різноко́льоровим абажуром (окрім овального столу та червоної канапи, в цій бридкій кімнаті не було жадних меблів), ми, знову ж таки слідом за господарем, пройшли через якісь потайні, інакше сказати не можна, вузькі й низенькі двері, виклеєні такими самими шпалерами, що й стіни кімнати, до безконечного довгого, вузького коридору, освітленого двома круглими, як сонце, лампами. Не пройшли й половини коридору, як господар одчинив другі, так само потайні двері і впустив нас до великої чотирьохкутної кімнати, заставленої різноманітними, не домової, а мало чи не Гамбсової роботи канапками, та освітленої столовою лампою з якимсь бородатим зброєносцем, що держав на списі різноко́льоровий паперовий абажур.

— А чому ж ваша мила Агата до нас не завітала? — спитав господар мого родича, стискаючи йому руки.

— Вона щось не зовсім здорова, — відповів мій супутник, запинаючись.

— Шкода, дуже шкода! — промовив господар зворушливо й теж запинаючись. — Загнали б у преферанса. Шкода, дуже шкода!

— Прошу сідати, панове, — промовив він невимушено, вказуючи на різноманітні канапки і, лукаво посміхаючись, додав: “на якому хочете струменті”.

Тут він лягнув у долоні, і на цей султанський заклик з'явився хлопчик у червоній гусарській куртці.

— Чай та люльки! — промовив господар, і гусарик зник.

З тих самих дверей, що в них зник маленький гусарик, вилізла висока, сухорлява, лиса, з величезними вусами, досить брудна постать у військовому сурдуті без еполетів.

— Рекомендую, — сказав господар, вказуючи на постать, що предстала перед нами — однополчанин, однокашник, Іван Іванович, поручник Берггоф.

Незнайомий мовчки вклонився й простягнув нам свої довгі коцаві руки. Ми відповіли тим самим, і худорлява довга постать одійшла в куток і притулилась на одному із “струментів”. Мовчанку порушив мініятюрний гусарик. Він з'явився з довжелезними чубуками та довжелезним, як ті чубуки, льокаєм, що приніс на величезній срібній таці чай у шклянках та ром у зеленій, не дуже то мініятюрній карафі, що формою нагадувала ріпу. Господар без церемоній долив ромом нарочито неповну шклянку мого родича й передав карафу мені.

— Гелена моя, — промовив господар і спинився, — Гелена моя - сказав він далі,

сїдаючи з ногами на канапі — сьогодні теж не зовсім здорова.

— Що з нею? - спитав я спочутливо.

- Так, нічого... Я щодо цих річей справжній філософ: хай собі що хочуть, те й говорять. Собаки побрешуть та й перестануть!

Я зовсім нічого не зрозумів з того, що сказав господар філософ. Родич мій поважно хитав головою й посміхався. З цього я помітив, що й він зрозумів не більше за мене.

По трьох шклянках чаю “з додатком” знялася розмова про коні, про собак і нарешті про сусідів та сусідок. Серед останніх кілька разів назване було прізвище мадам Прехтель, і щоразу з якимсь додатком, наприклад, “каракатиця”, чи “кубічна”.

Мабуть таки ця мадам Прехтель порядна жінка, бо інакше вони б з пошаною про неї говорили. Розмова ставала жвавіша, недоладніша та масніша й скінчилась на тому, що господар звелів подати стіл, карти та попрохати панну Дороту. Вмить все було виконано, а на завершення з'явилась і панна Дорота. Вона мовчки, манірно зробила “кніксен” і підійшла до столу. Не без здивовання пізнав я в панні Дороті ту саму стару дуенью, в якій я так без церемонії відняв свій чай на поштової станції. Грачі сіли по своїх місцях, і я зостався ні в сих, ні в тих.

В товаристві грачів, зайнятих своєю професією, найбільше жалюгідна та марна постать — це глядач. А кухня моя, не тим будь згадана, не знає в своєму житті нічого приємнішого та милішого, як мовчки дивитися на чужі двійки та трійки. Для неї це вище за всяку галерію образів, — все одно, що для безрогої свинарник, якщо ще не миліше. Та ба! вона не передбачала насолоди, що випала на мою долю, та по-дурному завязала щоку й зосталась дома. От гава! А я — дурень-неотеса! — щоб не відограти ролі автомата, улюбленої ролі моєї кралі-кузини, я покинув байдуже зборище картярів та й вийшов із кабінету, чи вітальні — чорт його знає, що воно таке, — в ті самі двері, з яких виповзла мовчазна панна Дорота. Перейшовши вузький недовгий коридорчик, опинився в великій круглій кімнаті, розмальованій синіми та червоними пасмами, немов турецький намет. Круглий великий стіл посередині та червона турецька канапа біля стіни складали оздобу й меблі кімнати, та ще висіла лампа з чотирма ріжками, ясно освітлюючи цю химерну залю та цибатого льокая, що прибирав з столу чайні атрибути. Простак, не бачивши мене, притулив шийку зеленої, на ріпу схожої, карафи до своїх величезних губ, та ба! — даремне: господар та гості нічого в ній не зоставили.

З цього, нібито турецького, намету було чотири виходи. Я вибрав протилежний тому, котрим увійшов до цього нібито намету. Нове і то зовсім нове явище! Довга галерія, освітлена кількома, теж до сонця подібними, лампами, була поділена з одного боку деревяними перегородками на невеличкі комірчини, понумеровані золотими римськими цифрами. Комірчин тих було десять, і кожна з них була прикрашена горбатою канапкою та грубої роботи картиною, огидливо-масного змісту. Тут був домашній гарем пана Курнатовського, — явний, ще й лампами освітлений вертеп розпусти. Паскудно, аж огида бере — паскудно. Чи не були це оті всі можливі розкоші, що ними він оточив теперішню жінку свою та що про них мені оповідав мій простосердний родич? Ще більше паскудство і ще більша огида! Побачимо, що далі буде. З огидливої галерії ввійшов я до восьмикутної великої кімнати, розмальованої в китайському стилі й освіченої китайськими ліхтарями.

З кімнати теж було чотири виходи, оздоблені написами червоними літерами. Над дверима, що з них я вийшов, було написано: “Насолода”, над дверима навпроти — “Рух”, праворуч — “Втіха”, а ліворуч — “Нагорода”. Од “Утіхи” та “Насолоди” дхнуло стайнею та псарнею. Я вибрав фірму “Рух” і опинився в темному запашному саду.

III.

Не встиг я зробити й кілька кроків вузькою стежкою, я почув звуки катеринки, що вигравала якогось вальса. Звуки було чути з лівого боку і, здавалося, недалеко від мене. Я зробив ще кілька кроків уперед і спинився. Ліворуч тяглася довга й вузька тополева алея, а в кінці її світився червоний ліхтар. Я попрямував до червоного ліхтаря. Минувши алею, я спинився здивований: передо мною показався ясно освітлений павільйон, чи щось подібне до шопи, а в ньому верещала невгамонна катеринка й рухалися якісь білі постаті. Катеринка грала вальса, а постаті не крутилися, як цього треба було б сподіватися, а сувалися взад та вперед, гучно притоптуючи ногами. Чудна дисгармонія, подумав я, підходячи тихенько до павільйону. Обережно, як кицька, підкрався я до одного з вікон і побачив... Як би ви гадали, що я побачив? Юрбу гарненьких сільських дівчат у білих свитках, що завзято витанцьовували метелицю. А мій великодушний однорукий герой ще завзятіше вигравав на катеринці вальса.

В юрбі прекрасних наївних танцюристок впала мені в око одна, що була краща й граціозніша за своїх подруг, з барвінковим вінком на голові. Це була сестра мого героя, мадам Гелена Курнатовська. Я прилип до вікна так щільно, що мало шибки не видавив своїм лисим портретом. Танцюристки так щиро, з цілого серця, робили своє діло, що я не мав чого непокоїтись за свою нескромність. Вони не те що мене, але й пожежі б не помітили за тих блаженних хвилин.

Це мене, одначе, зовсім не виправдує. Я все ж трохи скидався на баламута Актеона. Не було тільки бистрої Діяни, щоб оздобити мене вінцем, як то недовірливим чоловікам личить.

Учора пишна, прекрасна наречена багатого пана, сьогодні селянка, подруга своїх убогих по друг. Сьогодні вона прекрасніша та пишніша за вчорашню пишну наречену. І як вона щиро обіймає та цілує своїх подруг... Я завмирав із зворушення, озираючи цей простір непорочного й високошляхетного серця.

Отже, пан Курнатовський збрехав. Його Геленочка здорова й зовсім щаслива. Вона й не думала запрошувати до себе своїх чванливих та пустих сусідок. Вона, як вірна й кохана подруга своїх вірних та коханих подруг, простосердно й весело гуляє з ними своє неподібне до звичайного весілля.

Невтомний віртуоз утомився нарешті крутити катеринку, випустив із своєї єдиної руки блискучий вертлик й поволі сів на стільця. Танок скінчився. Першою з танцюристок підійшла до нього його сестра, вклонилась йому мало не до землі, заплакала, заридала, конвульсійно обхопила його широкі плечі своїми білими руками й притулилась до його суворого лица своїм ніжним прекрасним личком. Суворий оборонець Севастополя не видержав. Мов перли ясні, заблищали великі сльози на його смуглявих щоках і покотились на розплетені чорні коси найщасливішої сестри.

Коли це не повне щастя, то повного щастя й немає серед людей. Я притулився щільніше до шибки, а вона, зрадниця, відскочила від свого брата, що хлипав, і сховалася в юрбі подруг, що так само хлипали. Подруги одна за одною повагом підходили до свого послужливого музики, вклонялися до пояса і дякували за труд. А тимчасом з'явилась і

вона, зашаріла, з величезною тацею в руках, повною всяких ласощів, і, припрошуючи, частувала своїх воїстину дорогих гостей.

Невтомний віртуоз, прийнявши належну дяку за свою працьовитість та мистецтво, спокійно встав із стільця, помацав катеринку з другого боку й почав крутити. Катеринка, замість вальса, запищала полонез Огінського, а танцюристки, завязавши нашвидку до хусточок ласощі, що їх іще не зіли, стали одна проти одної, як раніше, і так само знову втнули влад метелиці.

Після довгого танцю віддано знов пошану працьовитому музиці й знову частовано невтомних танцюристок. Скінчивши частування, господиня поставила важку тацю на катеринку, сказала щось пошепки братові і, звернувшись до подруг, промовила вголос:

— Нумо, сестри, вечерять.

— Нумо, — озвалися подруги в один голос.

Я визнав за добре покинути свій обсерваційний пункт та забратися “во свояси з миром, дивяся бившему”. Та й що цікавого в людях, коли вони жують, а особливо в дівчатах? М'ясоїдні та травоїдні тварини, та й годі. Навіть з зоологічного погляду не цікаве.

Як спритний злодій, невидимкою пірнув я до якихось колючих кущів, добрався до червоного ліхтаря й виповз на знайому тополеву алею.

Не встиг я почути себе вільним од небезпеки, що хтось мене побачить, як передо мною з'явилися двоє дядьків з великими кошиками на головах. Ця несподівана зустріч так мене приголомшила, що я цілком розгубився, спинився серед алеї й не знав, що мені робити. Дядьки проходили повз мене, і один із них, позабувши про те, що він щось несе на голові, хотів уклонитись. Кошик стратив рівновагу, і дзвінки тарілки з грюком повалились на землю, знищивши мене остаточно. На зрадницьке грюкотіння вибігла з павільйону сама господиня, а за нею кілька дівчат, я ж ступив три кроки їй назустріч — дурнішого я нічого не міг зробити — і зупинився. А ввічливий причинець усього цього гармидеру, на запитання господині, що трапилось, підбираючи розбиті тарілки та обережно складаючи їх до коша, промовив ледве чутно: “панич” (так звали вони Курнатовського). Господиня глянула кругом і, побачивши мене, кинулась до мене, обхопила руками мою злочинну голову й почала цілувати, радісно промовляючи: “Серце моє! Дружино моя” — і я відчув її теплу сльозу в себе на обличчі. — Ти приходив подивитись на моє весілля, на мої радощі?”

Тут я догадався, в чому справа. Вона прийняла мене за свого чоловіка.

З жалем, щоправда, я відхилив її лице від мого обличчя, і ми глянули одне на одного.

— Боже мій, що я наробила! — скрикнула вона, закривши лице руками.

За хвилину вона відкрила своє обличчя і, звертаючись до мене, промовила:

— Простіть мені, я прийняла вас за свого чоловіка. Я гадала, що то він прийшов подивитись на моє сільське весілля.

— А чи ви простите мені мою нескромність? — сказав я й зараз розказав їй про свою пригоду.

— Так ви гість наших милих сусідів? — промовила вона повагом і, взявши мене за руки, додала: “То будьте ж і моїм дорогим гостем. Зайдіть хоч на хвилиночку, хоч тільки погляньте на моє весілля та на мого єдиного друга, на мого любого брата!”

Не встигла вона скінчити цієї фрази, як брат її вже стояв перед нами й незграбно кланявся. Як давньому знайомому, я простягнув йому руку, господиня взяла мене за другу, і ми пішли до павільйону. Біля самого входу в мене зродилась оригінальна думка. Я спинився й просив сестру й брата оставити мене за дверима й вислати до мене дядька — причинця гармидеру. Дядько зараз вийшов. Я не без труднощів намовив його вдягти мій фрак, а сам вбрався в його святочну білу свитку. Так преобразившись і взявшись за руки, ввійшли ми до павільйону. Брат та сестра, після хвиливого непорозуміння, з захватом обійняли мене та, взявши під руки мене й мого товариша, підвели до дівчат, що збилися тісною купою на другому кінці залі. Дівчата спершу мовчали, але, глянувши на свого Гарасима у фракі й у широченних шароварах, пирснули й дзвінко зареготалися, як можуть реготатись тільки молоді дівчата.

— Майстер! Майстер! Гарасим майстер! — говорили вони, регочучись. А Гарасим, майстер тарілки бити, не на жарт розсердився й почав був скидати з себе сміхотворний фрак, та цього йому дівчата не дали зробити. А як угамувались та придивились до мене, то в один голос назвали мене справжнім гречкосієм, з чого я був сердечно задоволений. Вони, простосердні, не знали, що сказали мені найкращий комплімент, як акторові. Після цього щирого компліменту я так перейнявся своєю ролею, що, не кажучи вже про гостей, але й сама господиня та її брат, покинувши свою вимушену російську мову, заговорили зо мною по-своєму, себто по-українському.

Оскільки я був веселий, почував себе свobodно й щасливо, остільки бідолашний Гарасим-майстер був похмурий, нещасливий і неначе звязаний. Насмішниці не давали йому спокою й довели його, сердешного, до того, що він скинув з себе фрак і коли б господиня не вдержала його могутніх рук, то не довелось б мені вже більш красуватись на весіллях та на христинах у моєму довговічному, незносимому фракі. Він роздер би його та й викинув би, як ганчірку, що не придатна навіть на онучі. Між нами кажучи, мій Трохим з того був би дуже задоволений, а мені довелось б грати ролю “гречкосія”, аж поки ми не повернулися б до родичів. Скінчилось, одначе, на тому, що господиня таки настояла на тому, щоб майстер Гарасим знову натягнув на себе фрак, і він так розвеселився та розійшовся, що коли після вечері винесли стіл з павільйону, а катеринка знову загуділа якогось вальса, майстер Гарасим, узявшись у боки, так утнув козачка, що тільки вікна задзвеніли. Господиня, гості й навіть мовчазний оборонець Севастополя так і зайшлися щирим сміхом.

Та, правду кажучи, було з чого сміятись. Коли б мертвий устав з домовини та глянув на земляка мого, одягненого так, як був одягнений тепер Гарасим, що до того ще витанцьовував козачка, то, запевняю вас, що коли б не зареготався, то принаймні б усміхнувся. Таке кумедне перелицювання й самому Овідієві на думку не спадало.

Господиня й гості вже потюмилися сміятись й тільки всміхалися, поглядаючи оком одна на одну, а невтомний майстер Гарасим, здавалось, саме почав набиратися смаку до своїх надзвичайно виразистих вихилясів. Веселі насмішниці зрештою й посміхатись перестали. Тільки деякі з них без краю здивовані вигукали: “Оце то так!” — “Справжній пан у куцому жупані!” — додавали інші, а Гарасим, нічого не бачучи й не чуючи, провадив далі розпочате з успіхом діло.

— Та цур тобі, Гарасиме! — сказали дівчата в один голос.

— Який ти там у біса пан! Ти наш справжній майстер Гарасим! — додала одна з них.

Танцюриста, почувши, що з нього знято ганебну назву пана, спинився, висмикнув з-під рукава фрака широкий рукав своєї білої сорочки, втер нею мокре лице своє та, з господині почавши, перецілував усіх насмішниць, промовляючи: “от вам і пан! от вам і пан!” Потім скинув з себе фрака та, подаючи його мені, вклонився й сказав: “спасибі за позичку”.

— І вам спасибі, пане майстре Гарасиме! — відповів я, передаючи йому його свитку.

Він одяг свою свитку, вклонився господині й вийшов з павільйону. Тоді я звернувся до одної з дівчат і спитався:

— Який з Гарасима майстер?

— Усякий, — відповіла вона; — що схоче, те й зробить.

Небагато ж дізнався я про справжню Гарасимову професію.

Гості, відчувши, що ліпшого закінчення їм не вигадати, подякували дзвінкими поцілунками своїй щасливій подрузі за ласку й вийшли слідом за Гарасимом.

Господиня звеліла другому дядькові, Гарасимовому товаришеві, погасити світло й лягати спати, де йому сподобається; потім, узявши мене й брата за руки, повела нас у сад. У саду сказала вона братові:

— Піди, Осипе, прибери кімнату для нашого дорогого гостя в новому домі та пристав до неї старого Прохора для послуг.

— А ви, мій дорогий гостю, — додала вона, по-дружньому стискаючи мені руку, проведіть мене до покоїв.

Розставшись з моїм героєм, ми поволі й мовчки пішли алеєю.

IV.

Ідучи мовчки відомою вже тополевою алеєю, ми кілька разів спинялись і слухали, як жваві подружки моєї прекрасної, сумної сопутниці виспівували весільних пісень, одходячи від павільйону. Востаннє ми зупинилися біля самих дверей, що вели до покоїв під фірмою: “Рух”, і довго слухали голосів, що поволі зникали. Нарешті, вони стихли, а сопутниця моя все ще стояла мовчки, начебто прислухалась до рідних, серцю любих звуків.

— По хатах розійшлися мої подружки, — ледве чутно промовила вона й заридала, як мала дитина.

Найменшим рухом я не смів перервати її глибокого й тихого стогнання. Вона щиро й сердечно прощалась із своїми подругами, з своєю вбогою дівочою волею. Вона тільки тепер починала розуміти свою тісну неволю, тепер тільки вона відчула над собою волю нелюбого й зовсім їй чужого чоловіка. Безталанна, що жде тебе далі? Що зустрінеш ти на путі, що ти її вибрала?

— Чи ж я не зовсім щаслива? — сказала вона, втираючи сльози й конвульсійно стискаючи мені руку.

Я недовіжливо поглянув на неї, а вона говорила далі:

— Ви не вірите? Скажіть же, друже мій добрий, чи мала хоч одна на цілому світі сестра такого брата, як я маю? Та як я винна перед ним, — додала вона ледве чутно. — Мені слід би було в черниці йти та молитись за нього Богу, а я що зробила?

І вона знову заплакала.

Минуты счастья минули, настали годы испытаній! —

каже якийсь поет, а я, дивлячись на мою героїню, сказав собі: “якщо зостанешся назавжди такою чистою та непорочною, як тепер, то хвилина твоєї світлої радості тягтиметься до домовини”. Вона наче підслухала мою думку, бо перестала зразу плакати, перехристилась, лагідно глянула на мене, всміхнулась, і ми мовчки ввійшли до китайської кімнати.

— Бачите, яке в нас сьогодні святочне освітлення в хаті, — сказала вона, здіймаючи з голови своєї барвінковий вінок. — Він, чоловік мій, дожидав гостей, а гості, крім вас, і не приїхали. Значить, я наполовину вгадала. Та й хто тепер поїде до нього? Ніхто, крім Прехтелів, а він їх цурається.

— Скажіть мені, Бога ради, що це за люди оті Прехтели? — перебив я її.

— Наші близькі сусіди, добрі люди. Він — дуже добрий лікар, а вона найкраща жінка в усій околиці.

Отже, я не помилюся, зробивши [такий самий] висновок із слів моєї любої кузини та її благородного друга.

Мовчки й хутко минули ми галерію з десятима незагадковими комірчинами й опинились у круглій, прикрашеній, мов той намет, кімнаті, перед лицем самої панни Дороти.

Панна Дорота стояла біля круглого столу, застеленого білою чистою скатертиною, закачавши рукава й підв'язавшись серветкою замість фартуха. Вона глибокодумно приправляла до вечері крес-салату з запашним огірошником.

— Моя люба панно Дорото! вітай мого дорогого гостя, поки я переберуся, — сказала по-польському моя супутниця й сама вмить зникла.

Панна Дорота поволі підвела голову, невиразно поглянула на мене й ледве помітно кивнула головою. Я зробив те саме. Вона прошепотіла: “прошу сідати”. Я сів, почувуючи, що моє становище зовсім незавидне, якщо не зовсім дурне. У критичних обставинах, у таких, наприклад, як тепер, я по-дурному недотепний, та й панна Дорота, здається, не меткіша за мене. Довго мовчки сидів я та дивився на стару дивачку і, нарешті, подумав:

— Так оце твоя мати, наставниця й гувернантка? Гарна, нема що казати! Від кого ж ти, моя люба героїне, навчилася російської та польської мови? А головне — від кого ти перейняла й так глибоко засвоїла отой ніжний такт, оті любі сердечні манери? Від Бога, від природи! Так, але й людської помочі теж тут треба!

Такі й подібні питання та думки крутились мені в голові, аж поки тихо, мов ласкава киця, не ввійшла до кімнати моя прекрасна супутниця, убрана добірно й просто. Поки я дивувався її переміні, вона, приклавши палець на уста, навшпиньках зайшла ззаду до панни Дороти й раптом затулила їй спущені очі своїми маленькими, як у дитини, рученятами. Поки панна Дорота витирала об сервету свої мокрі руки, пустунка відняла свої руки й прудко, знову ж як киця, відскочила до мене і, падаючи на канапу, дзвінко засміялася.

— Swawolisz, Heleno, — бурмотіла незадоволена панна Дорота, поправляючи свій зомятий чепець.

— Не буду, не буду, моя добра, моя люба матусю! — сказала Гелена і, підійшовши до старої буркотухи, ніжно поцілувала її в лоб. Стара всміхнулася і, віддавши пустунці поцілунок, пошепки про щось її спитала. Та відповіла їй тим самим тоном. Мабуть, мова була про мене. Поки це все діялось, я дивувався перетворенню пустунки. Ні сліду колишньої селянки. З волоска до нігтя — панночка, та ще й яка панночка! найелегантніша. В якій школі, в якому інституті вона навчилася так до лица, так чепурно-просто вдягатися? Дивна річ — почуття краси. На ній була темно-сіра шовкова сукня з такими широкими, прегарними зборами, в яких пишються тільки самі Рафаелеві музи. У темній пишній косі посеред кількох зелених листків, мов яхонт, сяяв яскравий синій цвіточок барвінку. Вузький комірець та такі самі вузькі рукавички довершували її добірне вбрання. Кому б на думку спало, дивлячись на цю четверту грацію, спитатись у неї, чи знає вона по-російському читати. А от мені спало на думку таке — скажу таки — поважне питання.

— Про що це ви так тяжко задумались, мій дорогий гостю? — промовила вона, підходячи до мене.

— Про те... про те, — говорив я, дивлячись в її прекрасні розумні очі, і ледве не проговорився.

— Про що ж, скажіть? — спитала вона улесливо.

— Завтра скажу, а сьогодні не можу. Або ось що, — додав я нерішучо — вдягніть знову барвінковий вінок, то скажу.

— Скажете?

Не встиг я вимовити “так”, а вона вже випурхнула в галерію з огидними комірчинами

та, поки я підводився з м'якої канапи, впурхнула знову до круглої кімнати з барвінковим вінком на голові.

— Муза Терпсіхора! — скрикнув я здивований.

— Де музика? — спитала вона наївно.

— Ви — муза гармонії! Ви найнадхненніша, найвища музика! — відповів я в захваті.

Я захоплювався її ніяковістю, її чудово гарною молодого голівкою в барвінковому вінку з яскравими синіми квітками. Інший баламут тут таки впав би навколішки, як перед богинею, визнав би їй своє кохання. Я зробив інакше. Намилувавшись досхочу моєю музою, я посадив її на канапу та, помилувавшись ще трохи, сказав:

— Ви дуже добре говорите по-російському й по-польському, а чи читаєте ж ви хоч одною якоюсь мовою?

— Читаю, — відповіла вона без жадного замішання — навіть писати починаю. Польської мене вчить панна Дорота, а російської старий Прохір, той самий, що вам прислуговувати буде.

— Простіть же мені моє нечемне, але приятельське питання, мадам Гелено, — додав я шанобливо.

— Як хочете, так і звіть, тільки полюбіть мене й мого єдиного брата, — сказала вона, всміхаючись крізь сльози. — А за питання ваше я вам сердечно вдячна...

Вона хотіла ще щось сказати, аж увійшов у хату довжезний льокай та, підійшовши до мовчазної слухачки нашої розмови, спитав:

— Чи не час уже стіл застилати?

Панна Дорота відповіла стиха, кивнувши головою, і, звертаючись до нас, промовила по-російському:

— Чи не воліли б ви перейти до кабінету?

— Чи не воліли б ви самі перейти до кабінету? — сказала їй Гелена. — Порядку я буду пильнувати, — я тепер господиня.

— То й добре, — сказав я по-дружньому й пішов за неперечливою панною Доротою до кабінету.

Мовчки, мов бридкі привиди в хмарах тютюнового диму, сиділи приятелі й різалися в штоса, чи, як то висловлюється мій неговіркий родич, недоплаток збирали.

Тому, що талія була саме в роздачі, а лилася вона з майстерних кощавих рук Івана Івановича Берггофа, то нашої присутності в кабінеті ніхто не помітив. Користаючись тим, що мене не помічають, я відійшов до темного кутка й так-сяк примостився на горбатій канапці. Панна Дорота теж скористувалась з того, що її не помічають, і, поморщившись, відійшла в бік од лицарів зеленого стола, що немилосердно курили, теж так-сяк притулилась на горбатій канапці й задумалась. Але де там! Вона, здається, просто дивилась безтямно на густий тютюновий дим і зовсім ні про що не думала. Дивлячись на її жалісну постать, я вперше спитався сам у себе хто вона й що вона в пана Курнатовського? Далека родичка, шляхтянка безпритульна? Чи його нянька й так само шляхтянка безпритульна? Може й те, й друге вкупі, але тільки не статечна жінка. Статечна жінка — не на місці в домі людини, навіть у найближчого родича, що заводить собі гарем із власних кріпачок та, оженившись з одною з одалісок своїх, не має й на думці бути їй

другом, її заступником. Він, як був, так і тепер — її пан, він — справжній султан, гусарин: другого дня після шлюбу понтує собі по-молодецькому й знати нічого не хоче. Він зробив своє діло та й на бік. Вона, простодушна, з захопленням зустрічає його в саду, думає, що він добрий, що йде він поділити з нею її непорочну радість, хоч через вікно глянути на її щастя, на її заповідне свято! А він... Тварюка! Найогидливіша тварюка! А що таке панна Дорота? Також брудна тварина! Статечна жінка скоріше простягне руку Христа ради за гнилим недогризком хліба, ніж стане приправляти салату для розкішного стола ласогуба-зводителя.

Чи не надто вже я напався на панну Дороту? Вона, коли не любить, то принаймні не ставиться призириливо до колишньої невольниці, а це вже річ немала. Зопсута жінка цього не зробить. Кузина моя? Але це вже справа інша. Хто ж зрештою вона, ця мовчазна панна Дорота? Гієрогліф покищо, таємничий гієрогліф, що над ним би й сам Шамполіон задумався. Але час викриє тайну. Час та старанні досліди викрили ганебні вчинки дужих світу сього, давно вже позабутих великодушними нащадками. Сподіваюсь, що час і мені пояснить оту, покищо загадкову, нещасливу панну Дороту.

А поки ввійде льокай та оповістить про “уготовану трапезу”, намалюю вам, ласкаві слухачі, картину найзавзятішого штосу, банальних огидливих сцен та блідих дерев'яних облич. Та й що нового, оригінального в цій неморальній, гидкій картині? Зміст її той самий і в Сан-Франціско, і в кабінеті Курнатовського, і на першому-ліпшому ярмарку. Декорація тільки не та сама. У Сан-Франціско, наприклад, власник картярського вертепу наймає жінку, себто подобу жінки, щоб вона, мов та пекельна цариця Прозерпіна, сиділа на троні, поки змагаються шахраї.

Але немає лиха без добра. Добре, що моя люба кузина нічого не читає, а то прочитала б вона “Записки о Калифорнії” Ротчева й примусила б свого тюхтія обдерти селян та й їхати просто до Сан-Франціско для того тільки, щоб самій покрасуватися в цікавій ролі Прозерпіни; хіба шепнути їй колись про цю повчальну ролю? Та вона мене зацілує за цю новину, забуде всі образи, що я їй заподіяв, забуде навіть, що я перший приніс їй звістку про знищення її ідола — еполетів, забуде все, та все таки не матиме певности, що є таке нечуване блаженство на землі.

Автім, не про неї мова, — вона несподівано під перо підвернулася. А мова про те, де в нас у Росії та велика академія, що виховує отаких бездушних автоматів, штос- та банкмейстрів, як, наприклад, Іван Іванович Берггоф? Ніде більше, гадаю, як у кавалерії. Хоч інший піхотинець при нагоді теж не дасть собі в кашу наплювати, та все таки воно далеко не те, що кавалерист, далеко не те. Не дурно ж моя люба кузина з такою побожністю ставиться до кавалеристів, особливо ж до гусарів.

Нарешті, цибатий льокай з'явився й сміливим басом оповістив про “уготовану трапезу”. Картярі не ворухнулись, вони наче нічого й не чули, а ми з панною Доротою мовчки ввійшли до круглої залі, що була й за їдальню.

V.

Посеред залі стояв круглий, пишно заставлений стіл, а серед столу підіймалася вгору встромлена до срібної вази античної форми соснова гілка, убрана цукерками й пучками овсяного колосся та повита гірляндюю з барвінкового цвіту. Це була не німецька ялинка, а гільце, неодмінна прикраса весільного столу в українців.

Мовчазна панна Дорота глянула на милу вигадку своєї Гелени, всміхнулася й пройшла до канапи. Я теж мовчки спинився перед наївною оздобою, піднесеною на найвищий щабель краси. Сам Бог тебе навчає, моя прекрасна Гелено. Самої прекрасної Гелени не було в залі, коли я так роздумував, милуючись її милим твором. Щоб хоч із кимбудь поділитись своїм тихим захопленням, я звернувся до панни Дороти, що мовчки всміхалась, і сказав їй по-польському якийсь комплімент, відповідний добі, коли ще вона була молодою, — про виховання її любої Гелени. Замість усмішки вона скривилась, і на тому й скінчилась її чемність.

Один по одному ввійшли до залі картярі. Нічого не помічаючи, мовчки, аби де сіли вони за стіл, не поруч і не один проти одного, а так, як довелося.

— Подавай! — сказав господар до цибатого льокая.

Льокай вийшов в одні двері, а з других дверей тихою пливкою ходою, мов промениста Аврора, вийшла господиня в білій церковній сукні такого самого крою, що й попередня. Я завмер із захвату й ледве зміг підвестись з канапи, щоб благоговійно привітати явлене світило. Грачі не помітили її урочистої появи, — вони понуро дивились у свої срібні тарілки. Вона, мов перелякана біла горличка, на мить спинилася, боязко глянула на гостей, тихенько, ледве чутно підійшла до чоловіка, поцілувала його почервонілий лоб і мовчки сіла біля нього, подавши мені знак, щоб я сів поруч із нею. Я послухався. Панна Дорота сіла з другого боку біля свого фаворита. Тиша панувала в нашій різноманітній компанії. Нарешті, господар порушив її понуре панування й промовив, звертаючись до жінки.

— Я гадав, ти сьогодні не зовсім здорова.

— Здоровісінька, — відповіла вона, з примушеною усмішкою — і зовсім щаслива, — додала вона, дивлячись йому в вічі.

— А я не дуже щасливий, — буркнув він.

— Що трапилось? — спитала вона.

— Нічого, друже мій, проциндрився трохи, — відповів він ніяково.

Вона не зрозуміла про що іде мова, і, хвилину помовчавши, сказала:

— А в мене сьогодні були гості, мої подруги, і як же ми танцювали! Як було весело! Особливо, як прийшов до нас наш дорогий гість, — і всміхаючись, вона глянула на мене.

— Хто ж він такий, наш дорогий гість? — спитав він у неї, напихаючи свого широкого рота запашним патефруа.

— Мій сусіда, — промовила вона, вказуючи на мене.

— Гадаю, що вам було дуже приємно в такій милій компанії? — сказав господар іронічно.

— Більш, ніж приємно, — весело! — відповів я.

— Правда, ви — маляр, то вам це до смаку, — промовив він, обгризаючи кістку.

Я не вважав за потрібне потвержувати його справедливої завваги, і тиша знову запанувала.

Вродлива господиня розгубилась і не знаходила слів для своїх похмурих гостей. Мов голодні собаки, вони мовчки гризли кістки й запивали якимсь вином. Гості поспішалися і давилися кістками: їм було ніколи. Здивована й ображена господиня, мов та лагідна овечка, боязко поглядала на своїх вовків-гостей і не знала, чим пояснити цю понуру похапливість. Після печені грачі випили по шклянці шампанського, налили по другій, глянули одне на одного, встали з-за столу, мовчки вклонились господині і з шклянками в руках вийшли до кабінету вкупі з господарем.

— А солодке? А яблука? — промовила зніяковіла господиня.

— Пришли нам до кабінету, — сказав ротмістр, вертаючись, і, вискаливши свої білі великі зуби, додав, простягаючи до жінки руку:

— Дай мені на щастя свою руку.

Вона мовчки подала йому руку й скрикнула від нелицемірного стискання, а він, наче б нічого й не сталося, повернувся й вийшов із залі.

Неначе надгробна статуя з білого Мрамору, схилила свою вродливу голову на високі груди й нерухома, ображена, мовчки сиділа моя прекрасна Гелена. Я дивився на неї, прекрасну, зневажену, і, завмираючи серцем, чогось ждав. Вона тяжко зідхнула, сумно всміхнулася, глянула мені в очі й ледве чутно прошепотіла: “весілля!”, і мов перли, великі сльози блиснули й полилися з-під її довгих спущених вій.

Панна Дорота дивилась на неї й мовчала. Я теж не міг вимовити й слова, а вона плакала, тихо та гірко плакала. Я навіть дихати не смів, щоб не порушити тиші, що серед неї на вівтар родинного щастя складалася велика таємнича жертва. Вона, проста, вбога селянка, вона, палка, непорочна, повна любови й так грубо ображена, вона глибоко й уперше за своє життя відчула цю отруйливу, гірку образу й заплакала не як звичайна жінка, а як жінка висока, що глибоко усвідомлює собі власну і взагалі жіночу гідність. Горе тобі, ледве розквітлая ліліє Едему! Тебе зірвала буря життя й кинула під ноги людині грубій, холодному розпусникові. Тепер тільки ти зазнала справжнього горя і, мов над дорогим покійником, заплакала над своїм померлим щастям.

— От вам і весілля! — сказала вона, усміхаючись та втираючи сльози. — Я думала, що не плакатиму сьогодні, та й заплакала... А ви, моя люба панно Дорото, — додала вона тремтячим голосом, — чом же ви не плачете? Ви ж мені за матір, ви ж мене до шлюбу воряжали, — і вона знову заридала.

Панна Дорота подивилась на неї пильно й почала чистити яблуко. Я розумів справжню причину її сліз і, як міг, витовкував їй, що то значить бути картярем. Вона зрозуміла мене й щиро заспокоїлась, а незабаром так розвеселилася, що налила шампанського до келехів собі, мені й панні Дороті.

— За здоров'я вашого брата! — сказав я, підіймаючи келех.

Вона довго, щиро, ніжно дивилась мені в очі, мовчки подала мені руку; ми торкнулися келехами й разом випили вино.

— *Heleno, swawolisz!* - пробурмотіла панна Дорота. А Гелена замість відповіді тихо заспівала:

Упилася я,
Не за ваші я,
В мене курка неслася,
Я за яйця впилася.

І, скінчивши куплет, схилилась до старої буркотухи й міцно поцілувала її в насуплене чоло.

— Swawolisz, Heleno! — промовила знову панна Дорота, і ми встали з-за столу.

— Що ж нам тепер робити? — промовила господиня, примощуючись на канапі.

— Спати, — промовив я зовсім щиро.

— Я спати не хочу, я б тепер танцювала, до самого ранку танцювала, — говорила вона, сміючись і лукаво поглядаючи на панну Дороту.

— Ну, то й добре! — сказав я: ходімо знову до павільйону, я крутитиму катеринку, а ви танцюйте з панною Доротою.

— Ні, це так! ми панну Дороту примусимо грати, а з вами вдвох танцюватимем.

— Мамуню моя! — додала вона, ніжно цілуючи свою дуенью. Ходімо до павільйону!

— Swawolisz, Heleno! — буркнула апатична стара й заперечливо хитнула головою.

— А я вам не читатиму “Остапа й Уляну”, як ви ляжете спати! Я їй щоночі читаю, — додала вона, звертаючись до мене, а вона одну годину не хоче покрутити для мене катеринки. Єйбогу, не буду читати! А завтра й квітів не поллю до схід сонця. Хай вянуть! Вам же гірше буде, доведеться інші садити, а я й тих не поллю. Ходімо ж, моя мамусенько, хоч на одну годиночку, — промовила нарешті Гелена й ніжно пригорнулась до панни Дороти.

— Swawolisz, Heleno! — промовила знову своїм дерев'яним голосом панна Дорота.

Гелена задумалась на хвилину, а потім промовила, звертаючись до своєї дуеньї:

— Ходімо краще спати. Я вас роздягну, моя мамочко, вкрию вас і читатиму вам, до самісінького ранку вам читатиму.

— Бажаю вам короткої ночі, — сказав я, вклоняючись.

— Заждіть, я вас проведу до швейцара, а то ви заблудите в нашому Вавилоні, і передам вас на руки старому Прохорові, — сказала вона, встаючи та причепурюючись.

Я не відмовлявся від цієї милої послуги й слідом за господинею вийшов в одну з чотирьох дверей. Пройшовши через вузький коридор та через відому вже читачеві червону кімнату, ми вийшли знову до коридору й опинились біля виходу на двір. Вона постукала в двері, і замість величезного швейцара з'явивсь маленький, худенький дідок з ліхтарем у руці.

— От вам і Прохір, — промовила вона до мене і, звертаючись до старого, додала: “а ти, Прохоре, будь ласкав, як очей своїх, стережи цього пана”.

— Прощайте, — промовила вона, подаючи мені руку.

Ледве встиг я вимовити “прощайте”, як вона вже зникла в глибині коридору, і тільки шелест її шовкової сукні долітав до мене.

Я стояв нерухомо й слухав того гармонійного шелесту. Прохір, здавалося, теж був під впливом цієї безгласної гармонії. Так минуло кілька хвилин. Прохір перший схаменувся й випустив мене на двір.

Я пішов слідом за Прохором, чи, вірніше, за ліхтарем, і, трохи пройшовши, ми опинились на сходах, вийшли на другий поверх і ввійшли до чистої невеличкої горниці, а далі до більшої, освітленої восконою свічкою. Я подякував і відпустив Прохора, потім роздягся, згасив свічку й пірнув у чисту свіжу постіль.

VI.

Проти звичаю я заснув хутко. Спав міцно, але не довго. Ледве почало пробиватись крізь білі прозорі завіси бліде світло, як я прокинувся. Повернувшись до стіни, я спробував був заснути знову, та даремно й пробував. Події минулої ночі всі разом закрутились у моїй уяві й не давали мені спокою. Не пригадаю, котрою ногою я встав з постелі й підійшов до вікна, щоб глянути на фасад цього бридкого лабіринту, де я зустрів таку прекрасну чарівницю.

Підійняв догори завісу, і перше, що мені впало в око, — це старий Прохір. Він ішов через двір з умивальним посудом у руках і з рушником через плече. Ніщо не могло бути мені більше вчас. Значить, Прохір мастак щодо льокайської професії, а з вигляду він зовсім не подібний до члена цього численного, ледачого й розпусного стану. Він більш скидався на скотаря, двірника чи городника, а зовсім не на льокаю. І що їй спало на думку приставити до мене такого нецехового слугу? Чи не сказав їй хто, що я терпіти не можу цехових майстрів льокайської справи? Симпатія, ніщо інше! А тимчасом до передньої хати тихо ввійшов мій “личарда”... За хвилину він ледве чутно кахикнув та, одчинивши тихенько двері, показав мені своє лагідне, сухорляве обличчя.

— Добридень вам! — промовив він хрипким дишкантом і додав, розчиняючи двері: — чом же ви не спите?

— Не спиться, Прохоре! — відповів я йому його ж таки мовою.

— Не спиться? — промовив він ледве чутно. — Диво, і в карти не граєте, а не спите. То будемо вмиватись, коли так, — сказав він, становлячи умивальницю на стільці.

— А хіба пани все ще грають у карти? — спитався я в нього.

— Грають, — одповів він лаконічно.

— Молодці, — подумав я теж лаконічно і, милуючись лагідним, сумно усміхненим Прохоровим обличчям, спитав його, чи не був він коли городником або пастухом чужої череди.

— І городником, і пастухом був, — відповів він, допитливо дивлячись на мене.

— А ще чим був? — питав я в його.

— І паламарем, і бурлакою, і кобзаря сліпого водив колись, іще малим. От і в льокаях Бог велів побувать.

Останні слова вимовив він ледве чутно.

Вмившись, я нашвидку, без Прохорової допомоги, вдягся, взяв шапку, палицю й вийшов до сіней.

— Ви мабуть такий самий пан, як я ваш льокай, — промовив Прохор, оглядаючи мене. — Я ще й чобіт не почистив, а ви вже й одяглися.

— Завтра почистиш, Прохоре, — сказав я та й пішов за двері.

— Не заблудіть у наших вертепах, — промовив здогадливий Прохір, причиняючи двері.

Вийшов я на середину широкого двору, вкритого зеленим морогом, і подивився навколо себе. І вві сні не бачив я будинку оригінальнішого своєю будовою, як той, що його бачив тепер на яві: ні ладу, ні поладу, ні найменшої симетрії. На весь будинок двох нема однакових завбільшки. В цілій будівлі якась навмисна бридка різноманітність. Вікна, двері,

дах, комин — усе сварилось одне з одним, як п'яні баби на базарі. З-поза якоїсь повітки з круглим вікном та з шестикутними дверима виглядали три старі берести, наче троє селян підійшло помилуватись на своє п'яне невгамонне подружжя. Усе, що я бачив навколо себе, справді скидалось на базар у час найвищої гарячки. З якою думкою, з якою метою накопичено оцю безглузду бридоту?

Треба ввійти в якнайближчі зносини з Прохором: він повинен знати, хоч із переказів, цього божевільного будівничого. А цікаво було б пізнати такого химерника. Мені здається — тут є щось спільне між панною Доротою й цим будинком. А чи нема ще в народі легенди чи пісні про цей Вавилон? Коли є, то Прохор її напевне знає. Гаразд, — будь що будь, а я дійду пуття в оцій безглуздій справі.

А тимчасом я вийшов із двору на широку тополеву алею, що вчора ми нею вїздили до цього лабіринту. Перейшовши алею, вийшов я на пригорок. Подивився: навколо ліс непрохідний, з лісу де-не-де рядами в різних напрямках витикались верхівя тополь і в напрямку дому вився ясноблакитний димок. Чи не колишнє це розбишацьке пристановище? — запитав я сам себе й повернувся назад, дивуючись тому, що бачив.

Мені кортіло якось пробратись до саду. Але не знаючи, як це зробити, я розсудливо відклав цю справу до нагоди. Нагоди не довелося довго ждати. З алеї, що нею я був вийшов, а тепер вертався до будинку, мені показалася праворуч вузенька, чи то — як кажуть мої земляки — “вовча стежка”. Я використав вовчу стежку й увійшов до темного липового лісу. Пройшовши з сотню кроків, побачив я в лісі овочевий сад без жадної огорожі. Я перейшов через той сад і, мов зачарований лицар, зупинився перед трьома стежками, що розходилися на три сторони. Поміркував трохи й вибрав крайню з лівої руки, що вела, як мені здавалось, до будинку. Стежка, що я вибрав, крутилась серед старої ліщини, поміж якою стирчали теж старі, товсті, гіллясті липи та такі самі суховерхі граби й клени. Усе це було освітлене теплим ранішнім сонцем і, як то пишуть, само просилось під пензель маляра. Але мені було в той час не до малювання, мене цікавило питання, куди заведе мене вовча стежка. Щоб вирішити це питання, я подвоїв ходу і, як тільки подвоїв, наткнувся на товстий білий корінь, що лежав упоперек стежки. Я спинився, підвів голову. Дивлюся й бачу: старий, сухий, величезний клен розгорнув свої голі віті, наче сивий патріарх, що зняв старечі руки над головами чад своїх і молить Всюдисущого про благословенство.

Хоч як мене цікавило, куди веде таємнича стежка, але перед дряглим праотцем ліщини я спинився й мало-мало не скинув шапки. Так іноді трапиться зустрінути на вулиці благоліпного старого, і рука мимоволі сама тягнеться до шапки. Це прекрасне почуття, на мою думку, людині вроджене, а не засвоєне через виховання. Так воно чи інакше, але я, мов перед живою істотою, благоговійно спинився перед засохлим величним кленом. Соняшне проміння, пробившись крізь густе віття ліщини, впало на його старезні голі стопи, себто на коріння, і так ефективно, так яскраво та гарно освітило їх, що я відійшов назад, скільки міг, сів у холодку під ліщиною і, як справжній маляр, милувався ясною, прекрасною плямою на темному, сіро-зеленому тлі.

Чи довго я тішився цією картиною, не памятаю. Памятаю тільки, як велика крапля роси впала з листя ліщини мені на лице і збудила мене.

Прокинувшись, я зміркував, що не маю що тут робити, бо ясна пляма щезла. Зостався тільки сухий клен та його звичайнісіньке коріння. Я ліниво підвівся, обтрусив з себе сухе листя та, мов нічого не сталося, пішов далі вовчою стежкою. Стежка вивела мене до якоїсь повітки без вікон і без дверей, що притикала до головного корпусу будинку з різнокаліберними вікнами. У повітці містилася, мабуть, яканебудь фірма “Втіха” або “Насолода”, себто стайня або псарня. Стежка доходила до згаданої повітки й повертала вправо. Я пішов далі. Замість кущів ліщини тут були кущі бузини, агрусу та порічок. Мабуть, я добрався вже до справжнього панського саду. Добре, — думаю собі, та й іду далі своєю загадковою дорогою. Незабаром увійшов я до тополевої алеї. Дивлюся, — в кінці алеї біліє якась будівля. Чи не вчорашній це павільйон? Таки він. Я піддав ходу й за хвилину опинився біля знайомого павільйону. Двері були розчинені. Вхожу й бачу мовчазну панну Дороту, що сиділа перед величезним блискучим срібним кавником.

— Доброго ранку? — сказав я, вклоняючись.

— Доброго полудня! — відповіла вона, кивнувши головою, і шанобливо всміхнулася.

Не встиг я без церемонії сісти проти панни Дороти, як вибігла, чи, краще сказати, впурхнула до павільйону, мов та рання пташка, моя прекрасна Гелена й повисла мені на шії.

— Swawolisz, Heleno! — буркнула дуенья й почала наливати каву.

— Де ви пропадали? — швидко питала мене пустунка Гелена і, не давши мені часу на відповідь, говорила далі:

— А брат хотів уже був їхати за вами до Будищ. А сердешний Прохір аж плаче з горя. Я теж мало-мало не заплакала, — додала вона, всміхаючись.

— Ага! — промовила вона, ніби щось згадуючи. — Мені треба сказати вам під секретом приємну новину.

І нахилившись до мене, прошепотіла:

— Ви сподобались панні Дороті!

- “Радь старатись!” — промовив я, сміючись, а сам собі подумав: от утяв!

— Не смійтесь, — сказала вона поважно; — це дуже рідко буває. Їй навіть брат мій не до вподоби. Я не думаю, щоб їй хтось подобався, окрім мене та Прохора. А ви третій, от як! — додала вона, глянувши на мовчазну панну Дороту.

— А якщо так, — сказав я, жартуючи — то нема чого й часу гаяти, подамо рушники та й до шлюбу.

— Вона не піде заміж, — поважно промовила прекрасна Гелена. — Вона давно вже черниця, сестра кармелітка, і тільки задля мене зостається тут і не їде до свого кляштору.

— Гелено! кава холоне! — промовила голосно панна Дорота.

— Зараз, моя мамочко, — ніжно сказала моя прекрасна розмовниця й узяла філіжанку з кавою.

Помовчавши з хвилину, вона знову звернулась до мене й проговорила:

— Я чула, що ви вмієте малювати портрети. Змалюйте мені мою мамочку, мою любов панну Дороту.

— Swawolisz, Heleno! — буркнула панна Дорота й ледве помітно всміхнулася.

— Не сваволю, моя люба мамуню, не сваволю. Як ви поїдете до свого кляштору, я дивитимусь на ваш портрет і буду йому книжку читати, як вам тепер читаю. Змалюєте? —

додала вона, хутко звертаючись до мене.

Я дав слово виконати її бажання.

— І брата змалюєте? — запитала вона наївно.

— І вас, і брата, і всіх змалюю.

— Яка ж я рада! яка рада! — промовила вона, плещучи в долоні.

— А фарби маєте? — запитала вона, помовчавши з хвилину.

— Є в Будищах, — відповів я.

— Та це ж усе одно, що й тут! — сказала вона й вибігла з павільйону.

За півгодини вона вернулась назад і сказала:

— Брат сам їде до Будищ і привезе вам усе, навіть вашого Трохима. Брат мій дуже його любить, а я його ще й не бачила, — додала вона. — Мабуть, хороша людина, коли вже брат полюбив.

— Рідний внук вашому Прохорові, — сказав я.

— Ну, то певно хороший. І грамотний?

— Грамотний, — одповів я.

— Яка б я була рада та щаслива, коли б мій брат навчився грамоти, — промовила вона ніби сама до себе й задумалась, схиливши свою прекрасну голову на плече жалібно-сумної та нерухомої панни Дороти.

— Я сама навчу його читати, — сказала вона, наче прокинувшись зо сну. А хто ж писати навчить? Прохір теж писати не знає. Він читає самий тільки псалтир. Порадьте, що мені робити? — додала вона, звертаючись до мене.

— Не те що поражу, а навіть допоможу вам у цьому доброму ділі, — промовив я й зараз запропонував свого Трохима за вчителя для мого однорукого героя.

Тепер уже не за звичкою і не без причини буркнула панна Дорота: “Swawolisz, Heleno!”, бо її пустунка Гелена навіть не дослухала моєї пропозиції, а кинулась мені на шию й почала цілувати мене з усією ніжністю палко любячої сестри.

— Чим же ми з братом заплатимо вам за любов вашу? — проговорила вона, заспокоївшись.

— Любовю, — відповів я спокійно. Ось послухайте, — говорив я далі. — Мій план такий. Я вам лишу мого Трохима на цілий рік, якщо Прохір погодиться покинути вас.

На перші слова панна Дорота глянула на мене так, наче злякалася, але потім знову схилила голову, як звичайно.

— О, певно погодиться! Я вмовлю його.

Панна Дорота скривилася й глянула на свою Гелену. А та, зрозумівши її погляд, із сльозами на очах кинулась перед нею навколішки й промовила, цілуючи її руки:

— Мамуню моя! Серце моє! сама возьму рискаль і копатиму твої грядки ще краще за Прохора. Тільки пусти його, моя мамочко, моє серденько!

Панна Дорота, помовчавши хвилину, нахилилась до неї, поцілувала її в голову й ледве чутно промовила:

— Згода.

Тої самої хвилини до павільйону ввійшов Прохір та, побачивши мене, перехристився й сказав:

— Слава Тобі, Господи, Царю небесний! знайшли таки! А я гадав, що ви вже від нас на Басарабію помандрували, — додав він, посміхаючись та втираючи піт з лиця.

Я підійшов до Прохора й розповів йому, в чому справа, зовсім не сподіваючись, що він не погодиться. Але сталося інакше. Він вислухав мене уважно, задумався, подумав кілька хвилин, подивився на панну Дороту й лаконічно промовив:

— Не піду.

— Чому? — спитав я його так само лаконічно.

— А на чії руки я їх покину? — промовив він, указуючи на панну Дороту.

— На їх руки, — промовив я, показуючи на господиню.

— Молоде! — сказав він та й пішов із павільйону.

Рішуча відмова цього затурканого бідолахи мені надзвичайно подобалась. Це зачепило мою українську натуру. Це — таки справжня людина, а не безголосий раб, що тільки й знає говорити: “як зволите”. Я тут таки дав собі слово схилити його на свою сторону. З цим упертим наміром я звернувся до своїх бесідниць, сказав їм про відмову Прохора й прохав вмовити його поїхати зо мною до Києва хоч би тільки на прощу до печерських чудотворців.

— Від вас тепер залежить, — додав я, — здійснення мого проекту.

Панна Дорота обіцяла свою допомогу. Я поцілував її кощаву руку й запропонував прекрасній Гелені піти зо мною прогулятись. Але прекрасна Гелена відмовила мені, своєму Парисові. Я вклонився й вийшов у сад.

VII.

— А куди вас тепер Бог понесе? — спитав мене Прохір, що стояв за дверима.

— Світ за очі, — відповів я.

— Світ за очі... — повторив він пошепки. — А де вас тоді шукать, як заблудите в нашому Вавилоні?

Я не знав, що сказати йому на його розумне запитання. А він, дивлячись на мене, посміхався й крутив у руках свою шапку-чабанку.

Я ніколи не любив ходити на прохідку з кимбудь, навіть з найкращою й несентиментальною жінкою. Прохідка на самоті має для мене якусь особливу принаду. Тому я в душі був навіть задоволений, що прекрасна Гелена відмовилась од прохідки. Але, свідомий того, що передбачливий Прохір має повну рацію, готовий я вже був просити його бути моїм супутником по цьому загадковому лабіринті, чи то, як він казав, по Вавилоні. Воно б таки було й зовсім доречі, бо, гуляючи, я міг би зняти мову про панну Дороту й дізнатися про всі її таємниці, а ці таємниці мене дуже цікавили.

— Чи не пішов би ти, Прохоре, — спитав я його, — прогулятися зо мною по вашому Вавилоні.

— Ходімо, — промовив він, усміхаючись і надягаючи чабанку на свою лисину.

Саме в цей час із дверей виглянула чарівна Гелена й покликала Прохора до панни Дороти. Я збагнув причину цієї несподіваної авдієнції і, відклавши свої досліди про панну Дороту до іншого разу, пішов собі навманя, куди очі глядять.

Поміж заглухлими колючими кущами порічок та агрусу вибрався я до старенького хисткого мосточка, перекинутого без усякої потреби через рудо-зелену калюжу, бо калюжу ту швидше й безпечніше обійти. Я розсудливо обійшов болото та пригорками поміж такими самими колючими кущами зійшов на гору. На горі стирчали в безладді старі напівзасохлі тополі та одна широка гілляста липа, мов та огрядна купчиха поміж худорлявими асесорихами. Я приліг спочинути, — звичайно біля купчихи. Передо мною показалася панорама, на диво немальовнича в цьому мальовничому кутку мого прекрасного рідного краю. Просто перед очима — широкий густий чорний ліс, з-поза якого де-не-де стирчали конічні вершки тополь та визирали широко й у безладі розкидані черепяні дахи панського будинку, на яких повно було незграбних коминів, звідки вився синявий дим. Праворуч лісу блищав широкий став. За ставом на косогорі розкинулось сіреньке село, а посеред села стирчала теж сіренька деревяна церква невиразної архітектури. За селом на похилому пригорку два вітряки вимахували крилами, наче завзято сперечалися одне з одним, а проміж них по зеленому полі виляса темна стежка й зникала десь у вузькому одноманітному обрії, прикрашеному двома невеличкими могилами.

Близький обрій має для мене не скажу принаду, але своєрідну чарівливість. Мені завжди кортить дійти до нього й подивитися, що за ним ховається. Це невгамоване почуття мені вже на дитячих років не давало покою. Так одного разу, як було мені ще літ шість чи сім, дивився я на подібний обрій, і мені уявилося, що за ним небо схилилось до землі й неодмінно оперлося на залізні стовпи, бо інакше як би воно держалось? Я не міг

одмовити собі приємности глянути на цю цікаву колонаду. Пішов та, на невимовну досаду, побачив на такому ж самому обрії, що поволі з'являвся перед очима, таке самісіньке село, як і наше. Так і тепер — лежу під липою, а самого так і тягне подивитись, яка картина з'явиться далі за цими невгамонними вітряками. Але філософ Бекон навчає задовольняти спершу те, що необхідне, а потім уже те, що цікаве. І я пішов за його мудрою порадою, тим більше, що шлунок мій уже починав допевнятися необхідного.

Цікаве я відклав до іншого разу й тією ж дорогою вернувся до павільйону. Там уже нікого не було. Не змінюючи маршруту, я за годину щасливо прибув на штаб-квартиру. У дворі, мабуть перед вікнами кабінету, стояла коляска мого родича, а через двір його ж таки фурман вів коні до повозу.

— Поїдемо додому? — спитав я в фурмана.

— Поїдемо назад п'ятами, — відповів він неохоче, закручуючи поводи навколо дишля.

Що б то значила його химерна відповідь? Невже мій занудний та безпристрасний родич не зовсім уже нудний та безкровний? Невже таки він не встояв перед спокусою й одважно поставив на карту й свою капітальну рухомість? Але перше, ніж робити висновок, треба переконатися, навчає вже не Бекон, а якийсь інший філософ-правник.

Увійшовши до своєї кімнати, я напівроздягся, привів свою особу в поземне положення й задумався про все, що бачив учора й сьогодні. Роздум цей породив у мені неприємне, образливе почуття. Одна вона, моя прекрасна, непорочна Гелена, — вона, мов ясна зіронька, горить серед цього густого, заразливого мороку та, як контраст до неї, неначе Магелланова хмара, ця темна, нерозгадана стара дивачка, панна Дорота. Цікаво було б знати, на чому вона стала з Прохором: чи їде він зо мною до Києва, чи таки поставив на своєму? Ця думка, а може й щось інше примусило мене встати й підійти до вікна. Прохір помалу йшов через двір до моєї квартири, а родичів фурман так само помалу йшов йому назустріч. Вони зустрінулись, взяли за шапки, на хвилину спинились та й розійшлись.

— Що, програв? — спитав я в Прохора, коли той увійшов.

— І коні, і коляску, і Корнія нашому Іванові Івановичу. А до вечора — додав він — може Бог pomoже, то й себе програє. Наш Іван Іванович — молодець!

— Та й родич мій, видко, не дасть маху, — подумав я й спитав у Прохора, на чому він став з панною Доротою.

— Повезу вас до Києва, — промовив він з неохотою.

— І давно б так, — сказав я, щиро радіючи, що переміг упертість старого хахла своєю. Полюбувавшись його лагідним обличчям, я, задоволений з себе, вернувся до хати, маючи добрий намір зайняти позему позицію й достойно відсвяткувати здобуту вікторію. Слідом за мною увійшов до хати Прохір і присутністю своєю розбив мій гордий намір. Він став біля дверей і мовчав, а я ходив по кімнаті й теж мовчав. Він, здається, дожидає, поки я заговорю, а я дожидає, що він мені скаже. Наше німе "tête-à-tête" могло б бути й дуже довге (це лежить в українській вдачі), коли б його не порушив гуркіт коліс під самісінькими вікнами моєї квартири. Цей несподіваний гуркіт примусив Прохора одкрити уста, щоб промовити: "Ого!", але цей глибокодумний замір йому не вдався. Ще лунав у моїх вухах той гуркіт, як до хати вже ввійшов мій однорукий герой, привітався й одрапортував, що накази мої виконано точнісінько.

— А де ж Трохим? — спитав я в мого героя, щиро стискаючи йому руку.

— Вони їдуть у кареті, — відповів він.

— Трохим! у кареті! — аж скрикнув я, здивований.

— Розкажіть мені, Бога ради, як це Трохим попав до карети? — спитав я мого героя, що стояв, посміхаючись.

— Дуже просто. Тутешня подорожня карета що з посту зоставалася в Будищах. Так щоб вона там не гнила на дворі, я й надумався привезти її на своє місце.

— Добре, — перебив я його — то, значить, ви коней узяли в мого родича?

Запитав я про це для того, щоб коні зараз же повернулись назад, а то того й дивись, що опинишся на четверику або шестерику.

— Нащо дурно ганяти коні? — відповів він. — Я позичив дві пари волів у панотця Сави. Отож її на волах і привезуть сюди разом з вашими речами та з Трохимом Сидор...

Останнього слова він чомусь не договорив.

Я внутрішнє посміхався, уявляючи мого Трохима, як він виглядає з пишного берлину, запряженого чотирма волами, подякував мому героєві за турботи і думав вже йти назустріч Трохимові.

— Бог знає, хто про нього клопочеться, — промовив він лагідно й виразисто, хапаючи мене за руку. Я відвів свою руку. Тоді він ухопив своєю єдиною рукою мою шию, і на його карих очах заблищала сльоза. Він почав цілувати мою голову. Цю мовчазно красномовну сцену перебив старий Прохір, що прийшов до мене з запитанням, де я хочу обідати, — чи з панамі в кабінеті, чи в саду.

— Ні там, ні там, — промовив я, а ти подай нам сюди, ми пообідаємо вкупі з Осипом Федоровичем.

— І так добре! — промовив Прохір і вийшов за двері.

Герой мій почав був одмовлятися від моєї імпровізованої ввічливості, але я запевнив його, що для мене його товариство цікавіше за генеральську й навіть адміральську компанію. Останні слова засоромили простака й він сховав [своє замішання] в строкатій бавовняній хустці.

А Прохір, отой старий, кволий Прохір, немов козачок покоевий, так і бігає туди й сюди. Не минуло й десяти хвилин, як усе вже було готове — горілка й закуска, та й срібна ваза з супом парувала на столі. А Прохір, мов нічого не сталося, стояв собі біля дверей з серветою в руці та тільки всміхався.

Ледве встигли ми сісти за стіл, аж двері відчинилися й до нас впурхнула, мов той метелик легкокрилий, сама чарівлива господиня.

— І я з вами обідаю, — промовила вона, сідаючи між мною та братом. — А панна Дорота — казала вона далі — поцеремонилась, то хай сама обідає.

— Йй, я гадаю, однаковісінько, — промовив я.

— Ба ні! панна Дорота любить веселе товариство.

Не встигла вона вимовити останнє слово, аж увійшов довжезний льокай з високою срібною вазою, з якої стирчала пляшка з шампанським. Ставлячи на стіл цей цікавий посуд, льокай промовив:

— Панна Дорота звеліла...

— Подякуй панні Дороті; а ти, Прохоре, принеси келехи, — додала господиня.

За час обіду Прохір працював хутчіше та зручніше, ніж французька камеристка. Я захоплений був моїм майбутнім слугою. Та коли справа дійшла до шампанської пляшки, то тут не лише Прохір та мій благородний герой, але й я сам задумався: таємниці цього гусарського мистецтва для мене закриті. Але заступити мене було нікому, і я взявся за справу. Після довгих зусиль корок зрештою вилетів і вдарився в стелю. Я, одначе, не розгубився й спрямував скажену струю до законних берегів. Прохір був захоплений моєю хитрою операцією. А щоб продовжити це наївне захоплення, я почастував його шклянкою скаженої води. Він рішуче відмовився. За допомогою любої господині я його таки запевнив, що, мовляв, не такий страшний чорт, як його малюють. Проти такого сильного аргументу нічого було сказати, і ми всі четверо торкнулися келехами й дружно випили сердите вино. Прохір злегка крякнув і ледве чутно промовив:

— Нічого сказати, — смачна, собака!

VIII.

По обіді чарівна господиня з братом зразу пішли собі. За ними пішов і догадливий Прохір. А я, подумавши трохи, солодко, мяко, скамитово-мяко склепив свої зачаровані вії, поклавши свою особу на м'якій постелі. Та от біда! не встиг я ще переступити межу дійсности, як крізь півдрімоту почув якісь чудні, неясні звуки, подібні до читання псалтиря над покійником. Прислухаюсь, справді, читання, і читання церковне. І голос наче знайомий, але де той знайомий голос: за стіною чи під підлогою — не втямлю. Я розплющив очі, але очі вухам не допомогли. Я встав, підійшов тихенько до дверей, розчинив їх, дивлюсь — у передпокої немає нікого, а звуки стали виразніші й усе таки подібні до читання псалтиря. Чи немає справді у мене такого сусіди, що переставився? Одчиняю другі двері, вихожу на сходи, — аж то (“Ларчикъ просто отворялся”) мій псалмолюбний сторож Прохір усівся на останньому східці, щоб мене не турбувати своїм псалмолюбством, та, мов найкращий дяк, шпарко вичитує; “не ревнуй лукавнующим, ниже завиди творящим беззаконіє”. З насолодою дослухав я псалом до кінця й повернувся “во свояси, дивися бившему”.

Побожне Прохорове читання вплинуло тепер на мене зовсім не так, як перед тим. За кілька хвилин невиразні звуки зовсім щезли, і мені вже почав ввижатись якийсь чарівний привид, подібний до прекрасної Гелени, аж тут раптом почулося прозаїчне голосне: цабе! цабе... соб! тпру!...

Що саме мені приверзлося, не можу сказати, але щось страшне. Я скочив, підбіг до вікна й побачив видовище, гідне пензля Вуверманового. Пишний берлін, запряжений чотирма здоровенними сірими волами, спинився проти моєї квартири. Прохір одчинив дверцята й висадив з берлина, наче якого кардинала, мого зовсім не пишного Трохима. Ця оригінальна сцена знищила в мені думку не те що про сон, але навіть і про те, щоб трохи полежати.

Земляки мої, а з ними разом і я, не можуть найповажнішої матерії не проткати хоч злегка, хоч ледве помітним жартом. Земляк мій (звичайно мимоволі) до зворушливого фіналу “Гамлета” втисне таке слівце, що крізь сльози всміхнешся. На доказ пригадаю приклад з історії.

Спільники Іскри та Кочубея, піп N. N. та писар Подобайло, після доброго катування канчуками лежали, скривавлені, на підлозі під рогожиною й міркували про те, що не зле було б позичити в москаля кропила (себто канчука) для своїх неслухняних жінок. Чи ж не правда — саме доречі жарт?

От так і я тепер готую свого Трохима на педагога, — до піраці в високій мірі благородної й поважної. Поважно треба було б і починати це добре діло. Так ні, я вигадав його почати з жарту, а через жарт мій добрий та поважний замір мало не зійшов на нівець.

З доброго дива впала мені до голови дурна фантазія вдати, ніби я сердитий на Трохима, і подивитись, що з того вийде. Коли він за допомогою Прохора вніс чемодана до хати, я навіть не глянув на нього. Він це помітив і глянув на мене якось недовірливо. Я граю ролю далі. Не звертаю уваги на змішаного Трохима, наказую Прохорові прийняти за рахунком білизну, книги та інші речі, а сам нашвидку вдягаюсь і вихожу. Дурість,

дивовижна дурість з мого боку! Але я, мов той школяр, був задоволений з цієї імпровізованої дурости.

Відомою вже читачеві вовчою стежкою пройшов я біля патріярха-клена до так само відомої алеї, а звідти до заповідного павільйону. Тут зустріла мене прекрасна Гелена з братом та панна Дорота з філіжанкою чаю в руках. Після чаювання та веселої жвавої розмови мій герой узявся був за катеринку: вона заверещала якогось вальса, а я з прекрасною Геленою, як несамовитий німець, почав крутитись під те верещання. Панна Дорота виглядала з-за самовару й помітно всміхалася.

Тимчасом у павільйоні почало вже помітно сутеніти. Ми вийшли в сад. Тільки тут я згадав про Трохима й переказав про його приїзд мому героєві. Герой мій попросився, як умів, та пішов вітати свого професора й друга. Я запропонував моїм супутницям піти погуляти вовчою стежкою. Вони охоче згодилися, і ми без особливих пригод ще засвітла дійшли до великої тополевої алеї, що вела до дому. В алеї ми зустріли Івана Івановича Берггофа, що їхав четвернею в колясі мого любого родича. Гордий своїм успіхом Іван Іванович вдав, наче нас не бачить, а ми теж одвернулись, коли він проїздив повз нас. Так тобі й треба, німецький шахраю!

Коли ми входили на широчезний двір, нас зустрів мій герой і з переляком оповістив нам, що Трохим зник.

— От тобі й жарти! — подумав я, вклонився своїм супутницям й побіг додому.

— Де Трохим? — спитав я похапцем у Прохора.

— А Бог його святий знає, — відповів він байдуже.

— Він тобі нічого не сказав, як пішов? — спитав я нетерпляче.

— Сказав... — і Прохор спинився.

— Що ж він тобі сказав? Кажі швидше.

— Він сказав... та цур йому! він негарне слово сказав. — Кажі швидше, я все хочу знати!

— Він сказав, що на вас не те що добра людина, сам чорт не потрапить, та що коли він вам знадобиться, то щоб ви його й у Києві не шукали.

— Попроси до мене Осипа Федоровича, — сказав я Прохорові.

Він швиденько вийшов, і за хвилину прийшов до мене мій засмучений герой. Я розповів йому, у чому справа, і попрохав зараз же гнати навздогін за Трохимом.

— Він напевне тепер у Будищах, у пан-отця Сави, — додав я.

Герой мій пішов. Я зостався і знічевя почав міркувати над моїм дурним жартом.

Значить, я кепсько знав мого Трохима, коли так пожартував з ним. Дурість і ще раз дурість! І навіть не оригінальна дурість! Прохір так само думає тепер, що я тиран, що я скажений собака, що зо мною не те що добра людина, але й сам чорт не вживеться. Ще раз дурість!

— Будь ласка, — вас просять до покоїв, — промовив Прохір, одчиняючи двері.

— А в покоях нічого не говорять про Трохима? — спитав я його зненацька.

— А Бог їх святий знає. Назар льокай каже, що...

— Що Назар льокай каже? - перебив я його.

— Що, мовляв, Трохим утік од вас.

— Бреше він! Трохим забув у Будищах дуже потрібну мені книгу та й пішов по неї. Хто ж винен? Не забувай! — додав я експромтом і дуже недоречі, а навіть як непростенний дурень. І на що мені було брехати перед Прохором? Щоб potwierдити його думку, що я справді скажений собака, та ще й хитрий собака. Одна помилка тягне за собою другу, — це вже так ведеться. Але як би його викрутитись з цього поганого становища?

Прохір лукаво подивився на мене, а я, неначе нічого не помічаючи, байдуже почав висвистувати качучу, взяв шапку й пішов.

— “Бреше та ще й присвистує”, — мабуть так подумав Прохір, — сказав я сам до себе та з тяжким серцем увійшов до відомої круглої залі à la турецьке шатро. В залі нікого не було. Я притулився на канапі й почав ждати, чи не надійде хтось. Знудившись дожданням, пішов до господаря в кабінет і наткнувся на таке видовисько: господар та мій любий родич сиділи мовчки перед заплямленим ломберним столом, втопивши червоні очі та такі самі носи до шклянок, що в них парували пунші. Час од часу вимовлялось слово “моя”, а за тим словом пересовувався карбованець з одного кінця столу на другий. Я довго не міг зрозуміти, що тут коїться. Вони грають, це так, але що то за гра? Нарешті я здогадався. Вони грають у “муху”, себто до чиеї шклянки раніше впаде муха, той і виграв. Добрі хлопята, — подумав я, дивлячись на приятелів, і, гидуючи їхньою паскудною грою, вийшов з кабінету; вони ж мене [навіть] не помітили.

Я покинув приятелів, коли вони сварились за сумнівну ставку. У залі-шатрі, як і раніше, нікого не було. Мимо десяти незагадкових комірчин пройшов я до китайської залі з загадковими фірмами. І там нікого не було. Я вийшов у сад — нікогосінько, у павільйон — так само нікого. Куди ж заховалася моя прекрасна Гелена з своєю дуеньєю? Задавши собі таке питання, я тими ж самими переходами повернувся до своєї кімнати, ліг і почав уважно розглядати стелю.

За якийсь час Прохір одчинив двері й сказав, що мене просять на вечерю. Я відмовився від вечері й знову почав розглядати стелю. Не памятаю, на чому я спинився в своїх тонких спостереженнях, памятаю тільки, що прокинувся, погасив свічку, повернувся до стіни й знову заснув.

Прокинувся я рано, і мені, як живий, уявився принадливий краєвид з двома вітряками. Ану лишень, піду, розвідаю, що там діється за тими вітряками! Встав, вдяг шапку, взяв кийка та й пішов. Золотоволоса, румянолиця Аврора вже вмилася алмазною росою й радісно всміхалась до солодко дрімливої землі. Дихнувши свіжим, вогким повітрям, я злегенька здригнувся і, помолившись Богу, пішов до широкої тополевої алеї. Минувши алею, я став на перехресті обох доріг. Одна мені відома, вона веде до Будищ, а друга Бог знає куди приведе. Я вибрав ту, що Бог знає куди приведе. Іду. Праворуч ліс, ліворуч поле, а спереду сіріє село, мов хмарою, повите прозорим димом. Вхожу до села. Покручена вулиця спускається вниз й переходить у греблю. Нижче за греблею млин та гуральня, а по той бік, мало не в рівень з греблею, блискучий широкий став. За ставом знову таке саме сіреньке село й вулиця, що крутиться по червонуватому взгірі. На горбочку шинок, за шинком царина, поле та два вітряки. Саме вас мені й треба, голубята!

— Добридень, батьку! — промовив я до сивобородого діда, що лаштував лубяні двері

до свого куреня. — Нехай Бог допоможе, — додав я, підймаючи шапку.

— Добридень, сину? Нехай і вам Бог допоможе, — промовив він, здіймаючи шапку.

— А куди Бог несе? — спитав він з пошаною.

— Гуляю, батьку! — одповів я, проходячи край нього.

— Гуляй собі з Богом, сину! — промовив він, вдягнув шапку й знову заходився біля лубяних дверей. А я вийшов у поле та й пішов собі шляхом-дорогою, посвистуючи якусь українську пісню.

Пройшов я повз вітряки та крок за кроком, непомітно зійшов на привабливу височінь і враз зупинився. Передо мною стала не оригінальна й не нова для мене, але чарівна картина. Оточена темним лісом, широка та без краю довга поляна розкинулася на похилому пригорку, що по ньому в безладді стояли старі суховерхі дуби. Намилувавшись досхочу, раптом захотів я помацати ногами оту стару, неоригінальну картину. Хто дуже захотів — наполовину вже зробив... Промовивши цю святую істину, пустився я мацати стару картину і, переходячи від дуба до дуба, несподівано наткнувся на широкий та глибокий рівчак. Дивлюсь, за ровом на великому просторі, приблизно в дві квадратні верстви, зелене, мов той оксамит, молода пшениця. А серед цієї пишної зелені, неначе темні стрічки, простяглися два обніжки, і на одному з них гуляє собі висока людина, вся в білому. Я далекий від того, щоб вірити в зачаровані скарби, що щасливцям зявляються теж у чомусь білому, але тут мало не наблизився до тої безглуздої віри. Добре, що цей уявлений скарб, побачивши мене, почав до мене наближатись. Коли він підійшов до рову на кілька кроків, я підійняв шапку, побажав йому доброго ранку й запитав:

— Чия це така прекрасна пшениця?

— Доктора Прехтеля, себто моя, — відповів незнайомий та, підймаючи білого кашкета, додав: “маю честь рекомендуватись”.

Я подивився на нього уважніше. Це був білий, свіжий, худорлявий, високий на зріст дідусь, у кавалерійському білому кителі та в білих широких шароварах. З хвилину стояли ми мовчки один проти одного. Я вже мав був щось сказати, аж він враз знищив мій проєкт запитанням:

— Ви не тутешній та, мабуть, заблудилися?

— Ваша правда, я не тутешній! Я художник Дармограй, — відповів я, трохи наче розгубившись, що зо мною трапляється завжди при першій зустрічі.

— Вашу руку! Люблю художників, сущих дітей Божих, — промовив він швидко й простягнув мені руку. Я зробив те саме й опинився в рову. Він спершу покартав мене за необережний рух, а потім подав мені руку й витяг, аки пророка Даниїла з рову левиного, трохи вимазаного болотом.

— Тепер здорові були, як слід, — промовив він, усміхаючись та стискаючи мої руки.

— Ваше ім'я? — запитав я його.

— Степан Осипович Прехтель. — А ваше? — додав він швидко.

Я сказав йому своє.

— Добре. Тепер ходімо до моєї старої. Вона так само, як і я, любить художників, — і з тими словами вивів мене на обніжок. Але тому, що ця дорога була тісна про двох пішоходців, він пустив мене наперед, а сам пішов за мною. Мовчки пройшли ми зелений

лан та ввійшли до молодого, акуратно підчищеного гаю. Тут нас зустрів гарний, здоровий парубок в білій чистій сорочці та в білих штанях. Парубок зняв смушеву шапку і, вклоняючись, промовив:

— Добридень дядечку!

— Добридень, Сидоре! — відповів йому мій новий знайомий.

— Що доброго скажеш, Сидоре? — спитав він у нього.

— Тіточка Софія Самійлівна послали вас шукати, — відповів парубок, вклоняючись.

— Добре, скажи: прийдемо, — промовив доктор Прехтель моєю рідною мовою. Це мене чимало здивувало, зважаючи на його науковий ступінь та німецьке прізвище.

Перейшовши дубовим гаєм, ми опинились перед великою білою хатою з ганком та чотирма однаково великими вікнами. З-за хати виглядали ще якісь будівлі, але я не встиг придивитися до них, бо в дверях з'явилась кубічна, свіжа, жвава бабуся в ширококрилому білому чепці й у білісінькій, як сніг, широкій блузі.

— Рекомендую вам мою Софію Самійлівну, — промовив Прехтель, указуючи на бабуся, що наближалась до нас.

Я вклонився їй назвав їй себе та своє зайняття.

— О! — вимовила моя нова знайома та, звертаючись до чоловіка, спитала:

— Де ж це ти взяв такого дорогого гостя?

— Бог нам послав, друже мій, — промовив він, ніжно цілуючи свою Софію Самійлівну.

— Я вам пришлю каву сюди в гай: в покоях ще не прибрано, — промовила вона, пспішаючись, і зникла в хаті.

Філемон та Бавкида, — подумав я, вертаючись з господарем до гаю.

IX.

— Тепер спочиньмо, — промовив мій проводир, сідаючи на дерновій, півкруглій лавочці.

— Спочиньмо, — промовив за ним і я, сідаючи на тій самій лавочці. За хвилину до нас підійшла білолиця, свіжа дівчина в українському вбранні і, вклонившись, ледве чутно сказала:

— Де, дядечку, скажете стола поставити?

— Хоч за ворітьми, мені однаковісінько, тільки давай нам каву, — промовив мій Амфітріон, посміхаючись.

Дівчина зашарілася й закрила лице білим широким рукавом сорочки.

— Ти й слова путнього ніколи не скажеш, — промовила Софія Самійлівна, що вже опинилась тут. — Принеси швидше, Параско, маленького столика, — додала вона, звертаючись до своєї засоромленої співробітниці. А старий глянув на мене й лукаво моргнув оком, наче кажучи: “бач, який я!”.

За одну хвилинку білолиця Геба-Параска зготувала для нас бенкет до найменших подробиць. На невеликому круглому столі вона поставила все: і кавний, і кавничок, і пряжену сметанку в мініатюрних горнятках, булки та булочки, сухарі та сухарочки і, нарешті, дві великі чорні цигари та сірники. Бракувало тільки Софії Самійлівни. Незабаром з'явилася й вона, але вже не в блюзі, а в чорній шовковій сукні та в чепурному свіжому чепці. Вона присіла біля нас, і після першої філіжанки кави навязалася розмова. Я розповів їм докладно, хто я й що я. А вони, чи, краще сказати, вона, не вдаючись у дрібниці, як це звичайно буває в жінок її віку, переказала мені все про своє життя-буття, не займаючи ані словом своїх сусідок. Річ дуже рідка в жінок навіть і не її віку. На закінчення вона сказала мені, що мають вони дочку-красуню в київському інституті, що за місяць вона вже покине інститут, та [оповіла] про те, як вона вчитиме її дома хазяйнувати та як гадає заміж її дати. Тільки тут вона вдалася в подробиці, — але матері це можна вибачити.

Єсть на світі такі щасливі люди, що їм не потрібна жадна рекомендація, що з ними не встиг ще й добре оглядітись, а вже, сам того не помічаючи, робишся своїм, рідним, без найменшого з твого боку зусилля. А єсть і такі нещасливі люди, що з ними й з семи печей хліба поїси, а все таки не дізнаєшся, що воно таке — людина чи амфібія.

Не встаючи з дернової лавки, не викуривши й до половини цигари, я вже знав, що Степан Осипович Прехталь був колись штаб-лікарем у курляндському драгунському, тепер уланському полку, що вчився він у Дорпаті, що Софія Самійлівна — вихованка графині Гудовичевої, жінки командира того самого курляндського полку, що в ньому він служив колись лікарем, та що в містечку Вільшаній київської губернії вони спізналися з Софією Самійлівною, там же й побрались, та що спершу було не без злиднів, поки Степан Осипович не вбився в колодки, себто поки не вислужив пенсії та не покинув служити. Потім купили собі оцей хутір, завели господарство та й живуть, як у Бога за дверима.

В свою чергу розбалакався й я та змалював їм якнайрайдужнішими барвами мою прекрасну Гелену та її благородного, великодушного лицаря-брата. Я так захопив обох

старих своїм отим малюночком, що вони з сльозами в очах почали прохати мене познайомити їх з братом та сестрою, про яких вони вже чули, хоч ще й не мали щастя бачити цю благородну пару. Я обіцяв. Я передбачав багато гарного й корисного від цього знайомства для моєї героїні, а ще більш для освіченої вродливої красуні, дочки Софії Самійлівни.

Вони, наче рідні сестри, поділяться між собою своїм моральним добром і обидві стануть багаті.

Старі запропонували мені зостатись в них обідати. Я не відмовився, а покищо, до обіду, Степан Осипович запропонував мені пройтись по його палестині. Я не відмовився й од цього, і ми пішли оглядати не широке, але миле, чисте, акуратне господарство медика-агронома.

Про подробиці того, що я бачив, розповім ширше в іншому місці, а тепер і не місце, і не час, бо Софія Самійлівна послала вже свого Сидора-Меркурія кликати нас на обід. Я, однак, помилився. Сидір справді йшов шукати на обід, але не нас, а карасів у ставку. І коли ми переходили греблею, я бачив крізь очерет, як він витяг вершу, і з неї посипались у човен великі, золотисті карасі. Я подивився та аж облизнувся. Які ж то будуть ці приятелі, смажені в сметані, — подумав я й ще раз облизнувся. Приятелі показали себе справді такими, як я подумав. А взагалі обід своєю простотою та педантичною чистотою перевищив усе, що я собі уявляв. По обіді Степан Осипович запросив мене до своєї лабораторії-бібліотеки прочитати, як він казав, вславлений твір особливого та найпершого мудреця Морфея. Перейшовши через темні сіни, ввійшли ми на половину Степана Осиповича. Це була велика кімната з чотирма невеличкими вікнами, що були оздоблені різного розміру пляшками з різнобарвними настоянками. Поміж вікнами стояли шафи — одні з аптечними слоїками, інші — з книгами. На столах сушилися провесняні запашні трави. Та найкращою оздобою кімнати були два ліжка з свіжими постелями. На ці ліжка ми лягли й заснули, та не абияк, по-злодійському, а заснули таки по-хазяйському, себто аж до заходу сонця.

Читання вславленого твору мудреця Морфея затяглося б і довше, коли б не почувся з-за дверей знайомий дзвінкий голос Софії Самійлівни, що питався в нас, чи не хочемо ми чаю. На це питання Степан Осипович лаконічно відказав: “Хочемо!”

— А як хочете, то виходьте в сад, — сказала Софія Самійлівна, стукнувши чимсь металевим у двері, мабуть ключем.

Ми стрепенулись, умилися та, начебто нічого не сталося, вийшли вже не до дубового гаю, а до справжнього овочевого саду, що лежав по той бік хати. Сіли ми на дерновій лаві під величезною старою липою, що розкинула свої віті посеред саду.

— От якби нам хтось приніс води та цукру або варення, — сказав Степан Осипович до Софії Самійлівни, що йшла до нас.

— Ти — справжній німець! — промовила вона, всміхнувшись одним куточком уст, що робило її надзвичайно милою бабусею, — усе б йому води та цукру. А чай куди дінеш? Справжній німець, — додала вона ще раз.

— І не сидів біля німця! — сказав, навіть не всміхнувшись, Степан Осипович, запалюючи цигару.

Софія Самійлівна вернулась до хати. І дуже скоро після того білолиця, чорноброва Геба-Параска винесла на таці бажаний продукт, поставила на лавку й проговорила, червоніючи.

— Дядечку!... тіточка сказала спитати вас, чи не подати вам ще чого?

— Перцю з цибулею та гірчиці трохи попроси в своєї тіточки, а потім уже чаю, — додав він, так само не всміхнувшись.

Білолиця Геба зашарілась, мов достигле яблуко, та, закривши лице рукавом, втікла до хати.

Розмова наша спочатку точилась біля жартів Степана Осиповича, а потім перейшла на прекрасну сестру та на великодушного брата, а зрештою — на панну Дороту.

— Що це за субект, ота мовчазна панна Дорота? — спитав я Степана Осиповича.

— Понурий психічний феномен, — одповів він. Вона — здивачіла внаслідок обмани та образи. Сумна її історія тісно й навіть органічно звязана з огидною історією старого Курнатовського, батька теперішнього власника [маєтку]. Я вам розкажу її історію: вона мені відома ліпше, як кому іншому. І на мою думку, такі історії не тільки оповідати — дрюкувати слід. Цих розпусників, беззаконників захищає від канчука закон, а через те їх треба й належить карати й ганьбити дрюкованим словом, як огидливих моральних виродків.

Саме тільки Степан Осипович дійшов до суті справи, а я насторожив вуха, як до мене підійшла білолиця Геба і, червоніючи, тихенько сказала, що за мене питається якийсь однорукий пан. Я тільки тепер спам'ятався, що втяв непрощенну дурницю: пішов з дому, не сказавши навіть Прохорові, куди йду. Зрештою я й сам тоді не знав, куди пішов.

— Що сталося? — спитали мене зразу обоє мої амфітріони.

— Нічого особливого, — відповів я, збентежений — мене, як утікача, шукають по [всій] околиці.

— Хто ж вас шукає?

— Чоловік, що його великодушністю ми оце саме захоплювались.

— Та невже він сам? Де ж він?

— Отут стоїть за хатою, — відповіла простодушна Геба.

— Чого ж ти стала? Проси їх сюди до нас, — сказала Софія Самійлівна, звертаючись до Геби.

— Ви нам сьогодні гору золота подарували, — казав Степан Осипович, стискаючи мені руку.

Білолиця Параска пішла просити гостя до товариства, а ми всі троє слідом за Параскою пішли зустрічати з тріумфом мого героя.

— Ви мене знаєте, а я вас іще краще знаю, та й край, — так зустрів Степан Осипович свого гостя та, стискаючи йому руку, додав, указуючи на Софію Самійлівну: “А цей моя стара німкеня, прошу полюбити”.

Софія Самійлівна зробила “кніксен” і благоговійно подивилась на мого героя. А він, простодушний, почервонів, як дівчина, що спіткалася з незнайомим юнаком, та, підійшовши до мене, шепнув на вухо: “За ворітьми Трохим вас дожидає”.

Я зник, мов та кицька.

За ворітьми стояла бричка, а в бричці сидів, понуривши голову, мій ображений Трохим. Побачивши мене, він одвернувся. Підходячи до брички, я злегка кашлянув. Він іще більше відвернувся. Бачу, — справа кепська. Зайшов з другого боку, він одвернувся в протилежний бік. Зле, — треба змінити тактику.

— Здорові були, Трохиме Сидоровичу! — промовив я, ледве вдержуючись од сміху.

— Здорові були й вам, — сказав він і ще більше відвернувся від мене.

— Чи не хочете чого перекусити?

— Не хочу, — відповів він з протягом і повернувся до мене спиною.

Не зразу вкоськав я мого Трохима й завів до освітленого гінекею Софії Самійлівни, — на дворі вже було темно. Я зарекомендував його, як мого вірного слугу й сподвижника та майбутнього вчителя мого героя.

— Браво, молодий професоре! Будемо вчитись, і все буде добре, — промовив Степан Осипович, стискаючи йому руку. Софія Самійлівна приголубила його як сина, — почастивала мандриками й посадила поруч себе на канапі. Трохим не без церемонії вволив її бажання, спершу поцілувавши її в руку. З цього я побачив, що й він таки з бувальців.

Після дуже нелегкої вечері ми зібралися в дорогу, чим не мало здивували Софію Самійлівну. А вона звеліла вже була послати нам у клуні на соломі. Почувши про такі розкоші, я вже був зовсім розкис, але герой мій, як суций спартанець, рішуче відмовився від цього невинного плотоугодія, особливо тому, що панна Дорота вчора ввечері дуже захворіла, і коло її ліжка нема кому сестри заступити.

Так ось яка була й причина вчорашньої тиші, — подумав я і, побажавши господарям доброї ночі, ми вийшли на двір, давши обіцянку відвідувати їх частіше.

— А все таки краще було б, якби ви переночували, — говорила ясно освітлена свічкою Софія Самійлівна.

Степан Осипович, відпровадивши нас до воріт і прощаючись, просив учителя та учня без церемоній звертатись до нього за підручниками та ласкаво подавати йому відомості про перебіг їхньої педагогічної праці.

Я мовчки стиснув йому руку, і ми розпрощалися.

X.

Край неба на заході ще жеврів, мов заграва далекої пожежі, що вже погасає. На мякому, червонуватому тлі вирисовувалися темний, прозористий дубовий гай. З-за гаю грайливою фіолетовою смужкою здіймався вгору дим, мабуть з кухні Софії Самійлівни. Я дивився на цей безтурботний мир природи, і солодкі заспокійливі мрії навідали мою тривожну душу.

...Не для волненій, не для битвъ —
Мы рождены для вдохновеній,
Для звуковъ сладкихъ и молитвъ!

Вірші Пушкіна не сходили мені з язика, поки ми не підїхали до села. При вїзді до села замість царинного діда відчинив нам ворота Прохір та замість, звичайного привітання запрягся, що хай не буде він Прохір Хиврич, а хай буде собачий син, якщо він з цього часу відпустить мене хоч на дві пяді від себе. “Возьму — каже — на мотуз та й буду водить, як того ведмедя”, — бо іншої ради він не може дати з таким божевільним паном, як я. При цих словах Трохим виразисто подивився на мене, ніби кажучи: “А що, може неправда?”

— Посунься в той бік, — сказав Прохір до Трохима, влазячи в бричку. — З самісінького ранку на ногах, мов той хорт на ловах! Рушай, — промовив він до фурмана, сідаючи.

Повз шинок, де ледве світилося, помалу пустились ми з пригорка й опинились на греблі. На гладкому дзеркалі ставу сплескувалася рибка, зоставляючи по собі круг, що помалу ширшав на воді. Проїхавши село й тополеву алею, ми спинились на широкому дворі. На темному тлі маячила чорна жіноча постать. Я пізнав у ній мою прекрасну Гелену.

— Чи всі вдома? — спитала вона, зустрічаючи нас.

— Усі! — промовив я, вискакуючи з брички.

— Де ви досі пропадали? — спитала вона, взявши мене за руку.

Я розповів їй про свою знахідку.

— А що, чи ж не казала я тобі, що вони напевне там, — сказала вона, звертаючись до брата.

— Та як же ви дізнались, що я саме там? — спитався я нічної красуні.

— Бо ви раннім ранком вийшли за царину й не вертались, а до Прехтелевого хутора недалеко, — я їй здогадалась.

— Розумниця, — подумав я, простягнув їй руку, і ми мовчки відійшли від брички.

— Як здоровя вашої панни Дороти? — спитав я в моєї мовчазної супутниці.

— Дуже недобре. Завтра конче треба буде запросити Степана Осиповича, та я не знаю, як його це зробити. Чоловік поїхав з дому, а я...

— Куди ваш чоловік поїхав? — перебив я її, начебто мені прикрою була його присутність.

— Не знаю, куди він поїхав з вашим родичем, певно до Будищ — одповіла вона, не мінняючи тону.

Розмова наша якось не вязалась. Олена сьогодні була, мов не своя. Я їй це сказав. Вона

відповіла, що їй сьогодні нудно. Я змалював їй привабливу Софію Самійлівну й нарешті переказав, як щиро вона бажає познайомитися з нею. Вона й це прийняла помітно сухо, з чого я міг зробити висновок, що мені залишилось тільки побажати їй приємних снів та й забратися во свояси. Я так розсудливо й зробив.

Що їй так сильно непокоїть? Невже недуга панни Дороти, цього живого автомата, або може відсутність безпутного чоловіка? Чи не те й друге вкупі? І те, і друге, взяте зокрема, — ка-зна-що, а вкупі — безпросвітна гидота. А вона нудиться без них. Дивна річ!

Довго ще вештався я поночі по подвір'ї, міркуючи про те саме, поки зрештою не втомився та й не пішов до своєї хати.

Дожидаючись мене, Трохим читав вступну лекцію своєму учневі. Як я входив до кімнати, він учив його пізнавати літери на обкладинці “Морского Сборника” й хитро-мудро толкував йому, що означають дві палички з перекладиною зверху та такі ж самі дві палички з перекладиною посередині. Прохір же, не звертаючи найменшої уваги на допитливу молодь, голосно читав псалми Давидові, обережно перегортаючи пожовклі сторінки псалтиря. Ця нова сцена звільнила мене від томливого вражіння попередніх переживань. Похваливши мого героя за тямовитість та пильність, Трохима — за точне виконання своїх обов'язків, а Прохора за борзе читання та писання, я хотів був попрощатися з ними та й лягати спати, але Прохір виступив уперед і насмілився спитати в мене, що воно значить: “Коль возлюбленна селенія Твоя, Господи сил?” — Мене, правду кажучи, збило з пантелику таке несподіване запитання, але, зразу ж схаменувшись, одповів йому навмання: “Селеніє возлюбленне Господне”, сказав я йому, означає не що інше, як монастир. Прохор подивився на мене з благоговінням, а на присутніх з подивом, та й годі.

— Я й сам так думав, — говорив Прохір, спам'ятавшись; — а може й не так, гадаю собі, а спитати нема в кого. Панна Дорота — вони хоч і читають книгу, та не по-нашому, а по-польському, то їх і питати нема чого. Хвалити Бога, що вас Господь послав до нас, а то б я й до самої домовини не втямив би цього святого слова.

— А ви чи вечеряли? — спитав він мене зненацька.

— Вечеряв, — одповів я.

— Кладіться ж з Богом та спіть. Ходімо, хлопці, — додав він, звертаючись до своїх бесідників.

Поки Прохір говорив, я мов знічевя перегортав “Морской Сборник” та, знайшовши те місце, де було сказано про подвиг мого героя, попрохав Трохима прочитати вголос. Герой мій од цього надрюкованого секрету на хвилину остовпів, але хутко він отямився й сказав:

— Та коли б не сам граф Вельгорський, царство йому небесне, нас тоді допитував, то я другому кому й слова не сказав би.

— Земля тобі пером, достойний представниче чоловіколюбства! — мало не вголос промовив я та, побажавши на добраніч товариству, пішов до своєї кімнати.

Розлучившись з моїми друзями-protégés я нелицемірно заходився міряти мою кімнату вздовж і впоперек. Але хоч як ретельно працював я над її мірянням, я скінчив на тому, що, таки не змірявши її точно, загасив вогонь та й ліг спати. Я сподівався, що засну

по-богатирському, але вийшло зовсім не так. Мене щось непокоїло, — що саме, я означити не міг, хоч як силкувався. У ті тяжкі та без краю довгі хвилини я трохи скидався на закоханого, отже й на божевільного. Але така схожість була неможлива — поперше тому, що я не прапорщик, а подруге, що я хоч і не маю ранги, зате маю літа, а ще й до того я не еротичної комплекції. А тимчасом, про що б я не почав думати: про старі прегарні дуби, про білого Прехтеля, про Софію Самійлівну, про її любий оригінальний усміх — скрізь і в усьому виглядає вона, вона, прекрасна й непорочна моя простенька героїня. Боже мій! Боже мій! — думав я про себе. Чи ж збереже вона свіжість, цю дівочу чистоту, як заховала її Софія Самійлівна? Навряд. Вона повна найніжнішого, найвищого кохання. Їй необхідне принаймні привязання, їй необхідна підпора, що на ній могла б вона спертися, їй необхідний розумний та вірний друг, а не паний розпусник-ремонтер або нещасна дивачка, панна Дорота, що до неї вона привязалася, бо треба ж хоч до когобудь привязатися. А якщо ця жалісна руїна зовсім впаде — тоді що? тоді... тоді все може трапитись. Добре ще, як вона після томливої холодної порожнечі зробиться подібною до моєї бездушної кухні. А якщо вона, втративши святу жіночу гідність, просто стане — і це таке натуральне — прислужницею свого звідника? І, нарешті, виснаживши кволі рештки моральної сили, вона враз побачить усю ганебну гидоту власного знищення? Тоді... Тоді вона — другий екземпляр нещасної юродивої панни Дороти! Як же відвести цю темну, густу хмару від її блискуче прекрасної голівки? І я, як великий Франклін, задумався над цим моральним громозводом.

Після довгих міркувань я спинився на Софії Самійлівні та на її інститутці дочці і, не відволікаючи справи на безрік, вирішив завтра ж таки познайомити між собою моїх приятельок. Ця неоригінальна думка так мені вподобалась, що я розвинув її до найнесотворенніших химер і, заколиханий республіканцями-внучатами моєї прекрасної Олени та іншими подібними мріями, заснув сном блаженних.

Прокинувся я досить пізно, і перше, що стало перед моєю, вже не нічною, а денною уявою, це був учорашній проект з усіма найменшими подробицями. Хоч це й була дитина моєї власної фантазії, я не пізнав його. Він був занадто химерний. Я знищив його й на тому самому підкладі заходився ставити нову будівлю, соліднішу, масивнішу, краще пристосовуючи її до підсоння та до звичаїв.

— А чи не пора вам вставати? — сказав Прохір, тихесенько відчиняючи двері.

— Не знаю, а як ти гадаєш? — спитав я в нього, встаючи з ліжка.

— Я так гадаю, що пора. Вже двічі приходили кликати вас на чай туди в сад, — сказав він розгортаючи рушник.

За кілька хвилин я вже підходив до дверей заповідного павільйону. І тому, що двері були відчинені, здалека побачив усередині його білу блискучу голову Степана Осиповича.

— Яким це вітром вас сюди занесло? — спитав я, підходячи до нього і вклоняючись його розмовниці, прекрасній Гелені.

— Дуже просто, я ж лікар, — одповів він, простягаючи руку.

— А як почуває себе ваша хвора? - спитав я в нього.

— Як взагалі всі хворі, — промовив він, усміхаючись.

Господиня пішла навідатись до хворої, я заходився біля чаю, а Степан Осипович

запалив цигару й розпочав панегірик моїй прекрасній Гелені. Але ледве дійшов він до самого патосу, як увійшла до павільйону сама героїня і сказала своєму новому поклонникові, що хвора заснула.

— І хвалити Бога! — сказав, усміхаючись, Степан Осипович та запропонував прогулятись спершу садом, а потім до нього на хутір. Сон — як у руку дав, — подумав я і, звичайно, з охотою погодився на милу пропозицію. Прекрасна Гелена турбувалась за слабу, але Степан Осипович, як лікар, запевнив її, що хвора проспить до вечора й проснеться здорова. Вона згодилась, звеліла запрягати повіз і доганяти себе за цариною.

Дорогою я забіг до своєї хати, взяв теку, олівець та кийок і подався слідом за моїми супутниками. Ледве встигли ми вийти за село, як нагнала нас коляса й прийняла до свого м'якого лона. Проїжжаючи мимо одного старого дуба, я сказав фурманові спинитись і, на превелике диво моїх супутників, вийшов із коляси. На запитання, що я збираюсь робити, я вказав на дерево й сказав, що хочу змалювати цього суховерхого патріярха. Степан Осипович мовчки махнув рукою й наказав фурманові рушати, а я з певної віддалі обійшов навколо широколистого Мафусаїла та, не знайшовши через полудневе освітлення бажаного пункту, ліг у холодку того ж таки Мафусаїла, помилувався здалека його могутніми однолітками та й задрімав.

Прокинувшись, я побачив, що густа тінь лісу зрадила мене: вона відскочила від мене сяжнів на три. Добре ще, що я догадався закрити від мух лице хусткою, а то б з мене зробився справжній англієць. А де ж моя тека? Кийок мій тут, а теки нема. Обійшов я кілька разів навколо патріярха, заглянув до його широкого дупла. Нема моєї теки, а освітлення найвідповідніше, і лисий Мафусаїл наче кепкує з мене, спокусливо показуючи свої широко освітлені суки та віті. З досади я підійшов до другого патріярха, — той ще кращий, до третього — ще кращий, а четвертий ніби втік із теки Калама й знову просить під олівець. Я мало не плакав з досади. Кленучи раз-у-раз безсовісного злодія, вийшов я на дорогу та й попростував до Прехтелевого хутора. Окрім Софії Самійлівни та білолицької Параски, я не знайшов на хуторі нікого. Мене запитали, чи я обідав. Я сказав, що ні. Зараз же мене провели на половину Софії Самійлівни й начинили всякими їстивними благами. Між іншим, я дізнався, що моя героїня просто зачарувала Софію Самійлівну та що гостювала вона недовго тому, що боялась за свою хвору панну Дороту. Степан Осипович поїхав разом з Геленою, а Софія Самійлівна їде до неї на вечірній чай і прохає мене бути їй за кавалера. Від цієї чести я не відмовився, і ми за півгодини вирушили в дорогу.

ХІ.

В тополевій алеї, проти самої вовчої стежки, я звелів зупинитись і прохав мою супутницю вийти з брички. Я мав намір повести її цією вовчою стежкою просто до павільйону, де сподівався знайти господиню та її сивого гостя. Але сподівання мої не справились, бо не встигли ми ступити на стежку, як у кінці алеї від дому з'явилась сама господиня в супроводі Степана Осиповича та свого благовірного ротмістра. Ми пішли їм назустріч. Нові знайомі з невдаваною радістю обнялись та поцілувались, а сам господар із зграбністю справжнього гусара зарекомендувався Софії Самійлівні й просив її до покоїв.

— А чи вдався вам сьогодні малюнок? — спитав мене лукаво Степан Осипович.

— Дуже, — відповів я, силкуючись бути поважним.

— А чи правду кажете? — спитав він, пильно дивлячись на мене.

— Правду! — відповів я тим самим тоном.

— Чи не можна й нам полюбуватися вашою працею? — промовила господиня, сміючись.

— І ви проти мене! — сказав я, так само сміючись.

Вдоволений Степан Осипович стиснув їй по-дружньому руку й тут таки розповів, як було, як я зрадив їхній потрібний союз в ім'я прекрасного мистецтва та як вони, вертаючись, помітили мене, глибоко відданого божественному мистецтву, так глибоко, що “він і не почув, як ми в нього з рук теку вкрали”. Так закінчив своє оповідання Степан Осипович. Оповідання його викликало загальний сміх, а разом із тим і мій.

Мені треба було зайти до своєї хати, і я на якийсь час покинув своїх веселих приятелів. Прохір зустрів мене на сходах, хитаючи головою, начебто казав: “горбатого могила виправить”. Я вдавав, що не помічаю його тонкого й справедливого докору. Тут зустрів мене й герой мій, переказавши, скільки книг привіз їм Степан Осипович. Кімната, куди він мене завів, була йому й Трохимові за помешкання та клас. Кіш із книгами різних розмірів та форм стояв на підлозі. Над ним, мов той хижий беркут, сидів Трохим, заглибившись в оглядання портретів історичних героїв, у систематичному порядку зведених до хитрої таблиці за метою Язвинського.

Я оглянув дорогий дарунок і дав відповідну випадковій науку моїм приятелям, як вони повинні шанувати Степана Осиповича та бути йому вдячними за цей справді дорогоцінний подарунок. Скінчивши промову, як подобає ораторові, я покинув моїх приятелів, щоб могли міркувати над тим, що сталося, а сам вийшов на двір. На дворі вже нікого не було. Я пішов до покоїв. Пройшовши через коридор та червону кімнату й ще коридор, я ввійшов до іншого коридору, потім до другої залі й до намету і тут тільки знайшов наше товариство за чайним столом. Ласкавий господар бавив їх якимсь тривіально-гусарським анекдотом. До дверей, що вели до коридору з недвозначними десятьма комірчинами, був присунутий стіл з усякими ласощами та пляшкою якогось вина. Хто це так мило здогадався заслонити коридор беззаконія? У кожному разі не господар. Він у цій огидній декорації не вбачає нічого ганебного, інакше він давно б її знищив.

Серед різного змісту небилиць господар розказав і одну билицю про те, з яким тріумфом зустріла мого родича, що програвся, його розлючена половина. І от, коли

урочисті прокльони дійшли до найскаженішого піччікато, зненацька з'явився в хаті Іван Іванович Берггоф, мов з хреста знятий: виснажений, помятий, у якомусь льокайському чекмені, замащеному в болото та в кров. “Він, бачте, — закінчив господар повчальну билицю — встряв кудись у тепле місце, в Звинигородці — здається, до уральських козаків. Вони його, доброго молодця, за одну днину облупили, як липку, а до того ще й набили. Котюзі по заслuzі! До чужого монастиря з своїм законом не пхайся!” Трагічне оповідання було вдатно замкнене приказкою. Чаєве частування змінилось цукерковим, а цукеркове — вечерею. За вечерею ласкавий господар мало не по-гусарському насмоктався. Скінчилось усе, одначе, як годиться: проводами, поцілунками й пристойним числом “до побачення”.

Проводивши моїх старих приятелів до брички, побажавши їм щасливої дороги та доброї ночі, я подивився, як вони потопають у темряві ночі та й сам пішов на боковеньку.

Другий день та кілька дальших я, як статечний мистець, провів за працею. Наслідком мого трудолюбства був акварельний малюнок, що представляв мою героїню в тому вигляді, як я її підглядав у павільйоні, в колі її нелицемирних подруг. Малюнок ефектовний і щодо схожості дуже вдатний. Особливо гарно вийшов мій герой, що безтурботно крутить катеринку.

Коли я скінчив та показав усім свій малюнок, Курнатовський десять разів зряду побожився, що він за все своє життя не бачив нічого кращого та більш мистецького, чому я вповні вірю, бо він за все своє життя не бачив нічого, крім пляшки та карт. Але щоб довершити свою перемогу, я додав ще й його портрет у півтонах. Додаток цей зробив бажане вражіння. Курнатовський захопився невимовно, звав мене другом і братом, товаришем у почуваннях і зрештою запропонував мені тисячу карбованців, од яких я мусів одмовитись, бо робив свій малюнок для його жінки й без усякої заплати. Моя безкорисливість збила його з пантелику: він подивився на мене не як на товариша в почуваннях, а як на заморського звіря, та, порадившись із своїм економом, запропонував мені бричку-нетичанку, пару добрих коней та фурмана. Від фурмана я відмовився, а решту з подякою прийняв. У мене давно вже була думка завести собі оці, в моєму кочовничому житті необхідні, меблі, та все якось не щастило. А тут одразу пощастило та й пощастило недорого. Прохорові надзвичайно сподобалось моє неоподіване придбання. З того я помітив, що в нього орган скотоловства особливо розвинений.

— А чи не пора нам збиратись у поход? — спитав я його, обревізувавши вдесьте своє нове добро.

— Якщо ви в карти не граєте, то не пора, а якщо граєте, то пора, — промовив він, лукаво всміхаючись.

Я похвалив його за дотепне слово, і ми вирішили завтра ж податись “во свояси”, про що я сповістив гостинну господиню й господаря. А тому, що було вже надвечір, і погода сприятлива, то ми вирішили зробити спільну візиту Прехтелям, а завтра заїхати по дорозі й до моїх любих родичів. Я наказав Прохорові “озброїти” мою бричку й самому “озброїтись”. “Озброєння” відбулося хутко, і я поїхав до Прехтелів своєю власною бричкою.

Коли я сказав моїм старим приятелям про свій твердий намір завтра покинути їх, вони прийняли це за жарт, і то навіть недоречний. Вони гадали, що я неодмінно діждуся їхньої

любої Марусі з інституту, змалюю її портрет та тоді вже й поїду собі, куди хочу, але коли схочу, то й у них можу зостатись хоч до кінця життя.

— А якого б я з вас зробив чудового німця, — сказав Степан Осипович, стискаючи мені руку.

— В тебе тільки німці й на думці, — перебила його Софія Самійловна: тут треба діло говорити, — додала вона й задумалась.

— Про яке ж то діло ти так глибоко задумалась, моя стара німкенє? — лагідно спитав її Степан Йосипович.

— А ось про яке, — відповіла вона, всміхаючись: — тепер кінець травня, а в червні буде випуск, — возьміть і мене з собою до Києва, — додала вона швидко, звертаючись до мене.

— З охотою, — промовив я, приймаючи її слова в їхньому прямому сенсі. А Степан Йосипович перехрестив її великим хрестом. На це вона всміхнулась і порадила йому самому перехреститись, що він і зробив.

— А тепер що накажете? — спитав він, витягуючи руки по-військовому.

— Тепер нічого, а завтра — ладнати бричку та коні, а післязавтра я поїду до Києва. От вам і все, — додала вона, кляснувши пальцями.

Таким чином на бажання Софії Самійлівни вирішив я відкласти свій відїзд до післязавтра. Після цього Курнатовські і я побажали старим доброї ночі й поїхали додому.

Другий день проминув у зборах та в навчанні Трохима, як годиться поводитись із чужими людьми. Увечері завітав я до моїх старих і довідався, як та коли саме вирушимо в дорогу. Стали на тому, що виїдемо з дому рано, так щоб обідати в Богуславі й на ніч наспіти до Потоків. Вирішивши цю важливу справу, я розстався з старими.

За вечерею в Курнатовських я оповістив про наше непохитне рішення, при чому героїня моя кинула на мене довгий, сердечно-ніжний погляд, а господар звелів подати пляшку шампанського на прощання.

Сонце ще покоїлось десь за обрієм, а ми вже були на ногах. Прохір порався коло брички та кіней, герой мій з Трохимом над чемоданом і над кошиком з пиріжками та іншим добром, а я нічого не робив. Коли все прийшло до кінця, і Прохір урочисто вмовстився на передку, тоді я вийшов на двір, перехрестився, і процесія рушила. За бричкою пішов Трохим з моїм кийком та з текою в руках, за Трохимом ішли ми з моїм героєм, взявшись за руки. Так минули ми двір та частину тополевої алеї; тут порядок нашого походу порушила несподівана поява моєї прекрасної Гелени. Мов та промениста зірниця, з'явилась вона перед нами й осяяла наш понурий похід. Але це променисте світло вмить зникло: сумно схиливши на груди свою прекрасну голівку, воно мовчки пішла між мною та братом. А коли бричка виїхала з алеї, круто звернувши вправо, і сховалась за деревами, вона спинилась та, хутко вхопивши мою руку, піднесла її до своїх губ. Не встиг я й ахнути, як вона вже легша за газелю неслась алеєю до дому. Я подивився на мого супутника, що всміхався, і сам не знав, що на це сказати.

— Вона приїде попрощатись з вами до Софії Самійлівни, — промовив він простодушно, і ми мовчки пішли за бричкою.

За селом до нашої процесії пристав мій старий знайомий, царинний дід з своїм

сухоребрим собакою. А коли ми сіли до брички, Прохір, прощаючись з своїм однолітком, промовив до нього:

— Зроби ж!

— Добре! — відповів той, і наша бричка покотилась по дорозі. До самого хутора панувала над нами мовчанка.

На хуторі Філемон та Бавкида клопотались вже біля свого ковчега, себто біля дорожньої брички, чи, краще сказати, критої хури. Білолиця Параска виносила з хати ворочки, клуночки, кошички, сриньки та все це передавала Степанові Йосиповичу; той, старанно оглянувши те, що йому подавали, обережно передавав Софії Самійлівні, а вона вже, так само пильно оглянувши кожну річ, клала її на своє місце.

— Боже поможи! — промовив я, підходячи до брички.

— Guten Morgen! — відповів Степан Йосипович, усміхаючись.

Саме в цей час винесено подушки та величезні перини. Коли й це добро всунули до ковчега, Степан Йосипович зняв свого білого кашкета, перехрестився й промовив: “Слава Тобі, Господи!”.

— А килим, душко, й забули, — сказала Софія Самійлівна, виглядаючи з хури.

Винесли й килим.

— Тепер усе, душко? — сказав Степан Йосипович.

— Усе! — відповіла Софія Самійлівна.

— Ще раз слава Тобі, Господи! та... — старий ще щось хотів сказати, та не встиг, бо саме на той час до нас підходили Курнатовські, зоставивши свій повіз за ворітьми.

Після взаємних привітань та поцілунків увесь комітет оглянув ковчег. По оглядинах, що дали добрий результат, господиня запропонувала каву та легенький фриштик, що складався з печеної гиндички, дванадцяти курчат і такого іншого “овочу”. За сніданком Степан Йосипович прохав мого героя та його професора бути його постійними гістьми до приїзду молодой господині. Тоді Софія Самійлівна звернулася до них із просьбою, щоб вони доглядали її старого німця, а білолицій Парасці твердо наказала, щоб гості без неї не голодували, бо інакше вона привезе їй із Києва дулю, а не гостинця.

— Ти знаєш, який він у нас, — додала вона і вказуючи на Степана Йосиповича, — про нього вовк хоч траву їж, йому однаковісінько. Йому аби був тільки “флейш”, а інші хай хоч помруть з голоду, він і не подумає за них. Я вже — казала вона далі, звертаючись до гостей — трохи привчила його до рибини, а то він раніше ні середи, ні п'ятниці не знав: сущий тата... Та на цьому “тата” й спинилась, ласкаво глянувши на свого Філемона, що всміхався, наче б просила в нього пробачення за таке нехристиянське порівняння.

Після кави й так званого легкого фриштику ми помолились Богу, на хвилинку сіли, як годиться, та, помолившись ще раз, пішли по своїх місцях. Курнатовські визвалися проводити нас до Шендерівки, з чого я мав велику радість. Курнатовський, як справжній кавалерист, поїхав верхи, а я сів на його місце в колясі поруч із моєю прекрасною Геленою.

До самого місця розлуки Гелена не говорила нічого. Я теж мовчав. Ми були дуже подібні до молодого та молодой, що їдуть до вінця з волі батьків.

Зрештою, настала сцена розстання. Героїня моя мовчки стиснула мені руку й ледве

чутно промовила: “дякую вам за брата”. Ротмістр, не сходячи з коня, теж стиснув мені руку й дякував за якусь ласку, а Степан Йосипович, стискаючи мені руку, прохав доглядати його доброї старої німкені. На тому ми й розлучились.

ХІІ.

Герой мій не такий простака, як я його собі уявляв. Він зміркував, що заночувати в Потоках нам не доведеться через так званий легкий сніданок та взагалі через проводи. Маючи це на увазі, він непомітно випередив нас та, не спиняючись у Шендерівці, подався далі до Богуслава з наміром, що зробив би честь кожному “леопардові” — з наміром приготувати помешкання для Софії Самійлівни. От тобі й матрос! Сонце вже ховалось за обрій, коли він з професором своїм зустрів нас по цей бік Росі й провів до приготованого помешкання. Софію Самійлівну до сліз зворушила ця несподівана ласкава послужливість. Герой мій в очах Софії Самійлівни завжди був людиною надзвичайною, а тепер став ще й людиною світською; в очах жінки це вже вінець усім чеснотам. Усе було б добре, але трапилось таке: не встигла Софія Самійлівна зявитись на вулиці перед своїм помешканням, як її оточила густа брудна юрба завзятух факторів, і [вони] мало не на руках внесли її до хати. Сердешна, вона так розгубилася від цієї нової несподіванки, що не могла вимовити й слова та тільки відмахувалась хусточкою, мов од мух, од послужливих хриstopродавців. Але ці лагідні заходи ні до чого не довели: вони й не думали поступатись. Тоді вона вхопила обома руками свій величезний ридикюль та почала пробивати собі дорогу назад до свого мирного ковчега. Я мусів вступити в бій і за допомогою оборонця Севастополя розігнав юрбу ізраїльтян та вмовив Софію Самійлівну вернутись до господи, а на випадок несподіваного нападу поставив на варті біля дверей невсипущого Трохима.

Другого дня раннім ранком, напившись разом чаю, я остаточно попрощався з моїм одважним героєм та з моїм колишнім сподвижником і вірним слугою.

З Богуслава через Расава та через Потоки ми другого дня щасливо приїхали до Трипілля, а з Трипілля по-над Дніпром непрохідним лісом ще за день приїхали до Києва теж щасливо. Можна було б за три дні виконати цей переїзд, але ми, як добрі господарі, жалували скотину та, як люди небайдужі до краси природи, спинялись попасати біля поточка або на широкій луці біля Дніпра, що несподівано врізувалась у темний ліс. Поки Софія Самійлівна з Прохором поралась біля кавника, я малював сосну або березу, а коні задумливо щипали траву та помахували хвостами. Одне слово, ми подорожували, як годиться подорожувати й усім статечним людям. На останньому попасі я малював групу сосен і, для масштабу коня, що тут пасся. Софія Самійлівна варила каву та якось ненавмисне заговорила з Прохором про панну Дороту та про старого Курнатовського. Я насторожив вуха, а олівця так тільки для плезіру держав у руці. За півгодини дізнався я про всі гидкі таємниці сивого розпусника і зворушливо-жалісну історію безталанної панни Дороти, історію, на жаль, звичайну навіть і для наших часів.

На своїм місці я перекажу моїм терпеливим читачам цю глибоко сумну та повчальну історію, та ще, якщо умудрюсь, то й словами самого Прохора, а тепер вестиму мову про перебування Софії Самійлівни в Києві.

Квартиру в Києві мав я саме проти інституту, не на Хрещатику, а на горі. Я запропонував її Софії Самійлівні, а сам оселився тимчасово в трахтирі, не на водах, а на Хрещатику, в домі архітектора Беретті. Того ж дня, за допомогою добрих людей, приставив я моїй супутниці чепурну, скромну та моторну “вахлячку” Марину, що

заступила їй цілком білолицю Параску. Влаштувавши все, як слід, ми радили раду, чи відвідувати Марусю в інституті, чи переждати іспити та з'явитися просто на акт. Як розсудлива й ніжна мати, вона відмовила собі радості — поцілувати свою єдину дитину перед іспитом, щоб не збаламутити її та не пошкодити їй у день іспитів. Дожидаючи цього блаженного дня, я розважав мою гостю, як міг та як умів: розважав її відвідинами церков та монастирів, щось двічі возив її в “Кинь-грусть”, вже почав був одкривати їй таємниці київської старовини, та прийшла вістка про випускний акт і бал в інституті, де покажуть себе прилюдно майбутні пантери та левиці.

Не памятаю, чому я не мав змоги проводити мою гостю на це велике свято та побачити її красуню Марусю в критичні хвилини іспиту.

Другого дня побачив уже я її в обіймах матері, що ридала від щастя. Це була молода та струнка, мов паросток тополі, гнучка, прекрасна брюнетка, з блідим матовим обличчям та з великими, розумними чорними очима. За півгодини ми вже були з нею свої люди й на превелику втіху матері співали на два голоси українську пісню:

Зійшла зоря з вечора,
Не назорілася,
Прийшов милий з походу,
Я не надивилася.

Вона прекрасно володіла своїм контральто, що спершу здався мені грубим на її вік. Я охристів її вславленим імям Альбоні. Минуло ще пів-години, і ми вже “обожали” одне одного. Як “обожаємому” та “обожателю”, вона переказала мені, звичайно, в таємниці, кого з учителів “обожали” всі дівчата, а кого тільки деякі, та кого як вони прозивали. Наприклад, Ф., учителя мінералогії, вони звали “купчиком” тому, що він приходив на лекцію завжди із скринькою, а інспектора І[ванішева] — так закінчила вона свою дитячу сповідь — жадна панна не “обожала”, бо в нього очі котячі.

Набалакавшись у таємниці про речі першорядної ваги, я розповів їй, теж у таємниці, історію мого героя та його чарівної сестри.

Вона уважно вислухала моє оповідання та — чого я не сподівався від її віку — глибоко задумалась. Я теж задумався та, дивлячись на неї, питався сам себе, чи не складає вона тепер поеми на цю високу тему, як я складав. Та чому ж би й не так? Її непорочній душі це ближче, ніж душі фахового поета.

— Який прекрасний, який благородний брат! — промовила вона, ледве вдержуючи сльози. — Мамо! — сказала вона, звертаючись до матері, — а коли ми поїдемо додому?

— А як одговіємось, моє серце, так і поїдемо, — відповіла Софія Самійлівна, цілуючи свою замислену дитину. — Чого ти така невесела, пташечко моя, рибко моя червоноперая? За татком скучаєш? Не скучай, моє серденько, скоро, скоро побачиш.

На материні пестоці вона задумливо зідхнула.

— Що ви з нею зробили? — спитала в мене Софія Самійлівна.

— Вони розповіли мені історію матроса.

— Нашого сусіди? Йосипа Федоровича? — перехопила здогадлива Софія Самійлівна, та [мов] надхнена з неба, вона переказала моє оповідання з такою душевною красномовністю, що я слухав її, наче ніколи й не чув про те, що сталося. Вона відкрила в

моєму героєві такі романтичні приваби, яких я й не сподівався. Мені, наприклад, ніколи й до голови не спадало, що з мого героя гарний промовець, а з оповідання Софії Самійлівни виходило, що він сущий Золотоуст.

Оповідання про “обожаємого” матроса та про його прекрасну сестру переказувалось щодня з новими варіаціями. Я починав уже був боятися, щоб герой мій не став буденним в уяві своєї палкої поклонниці через оті часті повторювання. Але мої побоювання були даремні. Останньої ночі перед виїздом із Києва вона вже бачила його вві сні вродливого, чарівного.

Побожні мої приятельки відправили молебня Варварі Великомучениці та одного погожого ранку запакувались до свого ковчега й подалися во свояси. Я відпровадив їх до того самого місця, де малював купу старих сосен та слухав жалісного оповідання Прохора про панну Дороту та про старого грішника Курнатовського. На прощання просила мене Софія Самійлівна знайти для Марусі фортепіано й до зими приставити їм на хутір. Я незабаром і якнайкраще виконав це доручення.

У Києві мені не сиділося. Я порадився з Прохором та одного погожого ранку й виїхав разом із Прохором.

Завидне, чарівне становище людини, що ні від кого не залежить: їдеш собі, куди надумашся, у власній бричці та на власних конях; станеш, де схочеш, намалюєш, що тобі подобається, та й їдеш далі. Чудовий стан душі! А скільки єсть таких незалежних та щасливих людей, які навіть уяви не мають про те, що вони незалежні. Бідолашні, нікчемні раби вузеньких пристрастей та тонко обміркованих необхідностей!

Вимірявши вздовж і впоперек Волинь та Поділля й діждавшись у Житомирі осінньої негоди, ми вернулись щасливо до Києва.

З Житомира послав я Степанові Йосиповичу пакунок огороднього та садового насіння, зібраного мною у волинських та подільських агрономів, а молодим прекрасним друзям моїм — зшиток українських пісень, записаних мною від подолян та волиняків. Аж ось тижнів за два після повороту до Києва дістав я від Степана Йосиповича такого листа:

“Любий і незабутній земляче!

Насамперед не дивуйтесь, що я Вас зву земляком своїм. Я й сам досі був певен, що я щирий “дейч”, а вийшло, що я такий самий німець, як і Ви, себто сущий українець. І знаєте, кому я завдячую таке відкриття? Насамперед Вам, чи то вашому фортепіанові та зшитковій українських пісень, а потім моїй Марусі та Вашій приятельці Курнатовській. Та й старій моїй так само. Але потерпіть трохи, то я вам усе розкажу по порядку. З першого ж побачення Маруся моя закохалась у вашу приятельку “до обожанія”, як вона сама висловилась. Ми з Сонею надзвичайно раділи з їх приятелювання. Минає тиждень, другий, нові приятельки нерозлучні, мов той Кастор та Поллукс. Тільки помічаємо — спершу Сонечка, а далі й я — що наші нерозлучні приятельки читають потай од нас якусь книгу. Нам це не сподобалось. Я почав уважніше стежити за нерозлучними приятельками та одного погожого ранку й застукав їх під липою в саду. — Яку це ти книгу до кишені сховала? — питаюсь я у своєї. — Не покажу, — каже вона. Суцця українка! А приятелька ваша так і спалахнула. Я зробив біля своєї ловкий вольт та й вихопив книгу з кишені.

Уявіть же ви моє здивування: замість дурного роману в руці в мене була німецька граматики. — Дурненькі! — кажу до них, — чого ж ви ховаєтесь з цим добром? — Гелена — каже моя “хахлячка” — хотіла вам сюрприз зробити, забалакавши з вами несподівано по-німецькому. — От які гострухи! Потім моя повисла мені на шию та й просить, щоб я вчив її по-французькому. Я звичайно, охоче взявся до цього святого діла, тим охотніше, що я, старий дурень, уявив, як мене оточують німкені з Шіллером у руках. А які дивовижні здібності має Ваша приятелька! Фортепіяно всю справу попсувало, себто не всю (німецька та французька мова йде як слід), але я пошивсь у дурні. Замість читати Шіллера та Гете, співаю під акомпаніамент фортепіяна українські пісні та ще й ногою притупую. Ось що зробили з мене Ваші “хахлячки”! Я спробував був ховати ключі від інструменту та загадувати більші лекції, — нічого не допомгло. За півгодини лекція готова, і згідно з умовою інструмент повинен бути відчинений. Отакі то справи. А ротмістра Курнатовського Ви тепер уже й не пізнаєте. Справжнє ягнятко! Випишує з Петербургу фортепіяно для своєї коханої Гелени. А Ви пришліть мені ще зшиток українських пісень та, якщо можна, і з нотами. На свята приїдуть до нас у гості герой Ваш та його вчений професор. Приїздить-но й ви з Прохором. А покищо цілують Вас. Ваші “хахлячки”, а мої майбутні німкені, та й я з ними.

Бувайте здорові! Дякую за житомирську посилку.

Р. S. Панна Дорота — шкода! не витримала, безталанна, та й зовсім збожеволіла. І, Боже, яка вона нещасна! Я ніколи не бачив такої нещасної людини. Божевілля її тихе, спокійне, а тому ще сумніше та безнадійніше. Отрута ця потроху з самих молодих літ входила до її ніжного організму, до її тихої непорочної душі.

І тільки Бог святий знає, коли скінчиться це гірке існування. Вона може прожити ще кілька літ: в історії психічних недуг такі випадки трапляються нерідко. Яка ж то мусіла бути людина, що зважилась замучити душу саме в той час, коли вона тільки починала розуміти приваби та чари життя! Страшний і безкарний злочин!

Але я забалакався з Вами. Діти скінчили лекції й домагаються ключа від інструменту. Піду! Не забувайте Вашого старого земляка та моїх майбутніх німкенів. Ще раз бувайте здорові!”

І таке інше...

Я маю вдячну звичку відповідати на листи, не гаючись. Під впливом прочитаних звісток, хоч би й які вони були, якимось легше писати: не почуваш труду, не помічаш тієї томливої праці, що звязана з запізненою відповіддю, де треба прохати вибачення, а не раз і брехати. А це мені — гірше за ножа гострого. На мою думку, всяка, навіть найневинніша брехня — злочин. Я почав був свого листа так:

“Вельмишановний мій друже
та новий мій земляче!”

Не встиг я поставити знак виклику, як до хати ввійшов Прохір і сказав, що погода

сьогодні така гарна, що гріх було б сидіти вдома та дивитись з вікна на вулицю, тим більше, що в нас, слава Богу, все є своє, щоб поїхати.

— Маєш рацію, Прохоре, — промовив я й почав міркувати, куди б його чкурнути якомога далі. А поки прийде добра думка, я прочитав йому листа Степана Йосиповича. Він дуже розсудливо завважив, що все добре написано, але про одне так і зовсім не написано.

— А чого ж, на твою думку, тут бракує? — спитав я в нього.

— А на мою думку, бракує тут Йосипа Федоровича та Трохима Сидоровича.

— Твоя правда! Напишу йому про це, а покищо йди та ладнайся до дороги.

Прохір вийшов, а я почав міркувати, чому це старий німець не пише мені нічого про мого героя та про його вчителя. Сказав тільки, що вони приїдуть до них на свята в гості, а звідки вони приїдуть, невідомо. Дивно! Міркуванням моїм і кінця не було б, коли б Прохір не постукав у вікно та не сказав, що він готовий хоч і на край світа.

XIII.

Я з природи своєї належу до людей розкидливих і трохи нерішучих. Ці, можна сказати, невинні хиби часто-густо ставили мене в смішне, а іноді й у прикре становище. Тепер, наприклад, зовсім безневинно я пошився в такі дурні, що хоч на показ, і то в пору. Поїхали ми з Прохором у Бровари. Ну, і годі б, вернутись би назад, написати листа до Прехтеля, і край. Так ні, — треба було проїхати в Оглав та завернути до Баришівки відвідати старого прокурора Баришпольця. Дуже треба. А тимчасом минув місяць, а лист не написаний. Добре, ще, що я здогадався послати ноти, книги та ще зшиток українських пісень. А то мої добрі хуторяни могли б подумати, що я вже на лоні Авраамовому. Мало того, — що не добре, — це безсовісне. Чудова думка! саме для моєї комплекції: не писати аж до весни, а весною зненацька, наче з неба впасти. Який то буде ефект! Та після ефекту все таки доведеться прохати вибачення, вибріхуватись та червоніти. Краще вже зараз напишу. Хай що хочуть, думають, а я принаймні очищу совість свою. Треба тільки написати так, щоб видно було правду, але щоб правда була поетизована.

От тому я й почав листа таким епіграфом:

“Какъ въ наши лучше года,
Мы пролетаемъ безъ участя,
Помимо истиннаго счастья,
Мы молоды; душа горда;
Какъ въ насъ заносчивости много!
Предъ нами свѣтлая дорога;
Проходятъ лучше года.

Та замість одного куплета написав цілий вірш, ще й листа в тому самому тоні накатав. Ефект був надзвичайний. Під віршем я забув поставити “В. Курочкін”, і приятельки мої не завагалися всадити мене до пантеону світових поетів. От які можуть бути наслідки так званої невинної розкидливості!

Без жадного заміру можна попасти в самозванці. Я виплутався з біди тільки тим, що послав моїм хуторянам грудневу книжку “Бібліотеки для читенія” за 1856 рік. Але й після такого аргументу вони розчарувались у мені тільки до половини. В їх розумінні я зостався великим поетом вже тільки тому, що переслав їм такого геніяльного вірша.

Зима з контрактами та з іншими радощами непомітно промайнула передо мною. Перед лицем березневого сонця засоромився й почорнів білий сніг. Поточки весело задзвеніли в горах і побігли до свого пращура Дніпра-Білогруда розказати про наближення свята богині Яри. З любов'ю прийняв белькотливу малечу старий Білогруд і розкинув свою синеполу ризу мало не по самісінькі Бровари.

Трахтир Рязанова, мов голова потопельника, виглядає з води, а велетенський міст, мов морська потвора, простягнувся через Дніпро й показує здивованій людині свій темний хребет з блискучої безодні. Прекрасна, велична картина! Не кажу вже про весну! Вже самий запах весни може вивести мене в поле не те що з Києва, але й з самого Парижу. Це я довів того року моею черепашою мандрівкою по невилазному болоті.

Я постарівся на рік, став байдужіший до зовнішніх вражінь, а все таки тяжко було

мені вимовити те фатальне слово “не поїду”, себто поки болото не підсохне. Але я вимовив таки це фатальне слово. А вже коли я що сказав, то все одно, що припечатав: ніяка земна сила не примусить мене змінити прийнятого рішення. Цим я вже можу похвалитись, хоч я й не хвалько.

Сижу я, з тяжким серцем, у Києві, а сьоме квітня. Великдень уже, так би мовити, на дворі, а грязюка, як навмисне, все рідшає та рідшає. Дощ за дощем так і плющить. Все проти мене — і небо, і земля! Побачимо, хто кого переможе? І я напевне переміг би й небо, і землю, та трапилось ось що. На самісіньку Лазареву неділю дістав я листа від нового земляка мого, Прехтеля, та ще й якого листа — найчуднішого змісту. Він ото й схитнув мою енергійну чи, краще сказати, хахлацьку натуру. А щоб недовірливі читачі не сказали, що я хвостом кручу, навожу тут на доказ моєї непорочности і листа мого вельмишановного Степана Йосиповича Прехтеля. Хай читачі самі розсудять, чи правильно зробив я в цьому надзвичайному випадку.

“Найласкавіший земляче!

Почати з того, що Ви — егоїст, та ще найзавзятіший, холодний егоїст. Хоч простодушні німкені мої й запевняють мене, що Ви тільки ледачий, а, значить, і один з найбільших поетів-мистців (чи не наївний погляд?), та мене, старого горобця, половою не обдуриш. Бачив я вашу братію, великих чудотворців! Та йде не про те, а ось про що: усі ми, з Вашої приятельки Гелени почавши, очі прогляділи, дожидаючи Вас до себе на святах, а Ви!... Та хіба ж Ви не егоїст після цього? А як у нас було весело! Чудо, як весело! Героя вашого та його достойного професора Ви й не пізнали б: чепуруни, першого сорту чепуруни! Маруся моя... та вже Бог з нею! Мені потрібна людина, а не блискуча шматка. А герой Ваш... та про це опісля. Шкода, що Ви не приїхали. Вас тільки й бракувало до повної хахлацької асамблеї. Приїздіть же на Великдень, неодмінно приїздіть. Ви в нас побачите великі зміни. Сонечка моя помолодшала й покращала. Я теж. Маруся та її друг Гелена стали справжніми німкенями, і я сподіваюсь до Вашого приїзду влаштувати німецькі літературні вечірки, якщо тільки Ви не навезете нових українських пісень. Ротмістра Курнатовського Ви зовсім не пізнаєте — хлопець хоч куди! Кузину Вашу зве бездушною лялькою, а її благовірного — ослон у гусарському віцмундурі. Панни Дороти Ви вже більше не побачите, і скажіть: хвалити Бога! — вона недавно померла. Приїздіть, я Вам перекажу цікаві дані щодо її сумно-повчальної біографії. А тепер, щоб більше Вас зацікавити, скажу, що вона була рідна мати ротмістра Курнатовського. Прощайте. Цілують Вас мої німкені й я.

Р. S. Балакав-балакав, а головного й не сказав: не сказав, що Курнатовський з гусара робиться людиною. От Вам доказ: він розвалює батьківський будинок, не грає в карти, не пе, а вашого колишнього слугу Трохима виховує своїм коштом у білоцерківській гімназії. Як оточення змінює людину! З минулої осені герой наш та його гімназист-професор живуть у Білій Церкві і вчаться. Справу цю, правду кажучи, я поладнав за допомогою Вашої прекрасної Гелени. Та це однаково, хто б не робив, аби добре. І Вам буде великий гріх, якщо Ви не приїдете до нас на свята, хоч би на те тільки, щоб глянути на свого

Трохима-гімназиста та на хороброго оборонця Севастополя, на мого майбутнього... та що там критись: мого майбутнього зятя...”

— Прохоре! Прохоре! — закричав я, вибігаючи до передпокою.

З псалтирем у руках з'явився Прохір.

— Їдемо, збирайся! сьогодні їдемо! — промовив я до нього швидко. На це він байдужливо вимовив: “добре!” й пішов збиратись у дорогу.

1858. 16. II.

Нижній Новгород.